

İmam Mâtürîdî'nin Hz. Mûsâ ve Salih Kul Kıssasını Kelâmî Yorumu

Fatma Bayraktar Karahan | <https://orcid.org/0000-0002-1624-9623>
fatma.bayraktarkarahan@aybu.edu.tr

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi | <https://ror.org/05ryem72>
 İslami İlimler Fakültesi, Mezhepler Tarihi ve Kelâm Anabilim Dalı, Ankara, Türkiye

Öz

İmam Mâtürîdî, kelâm ilminin teşekkül sürecinde önemli etkileri bulunan bir âlimdir. Onun kelâmın epistemolojisine bilgi kaynaklarını tespit boyutuyla verdiği katkı yanında metot yönüyle de ilm-i kelâma katkıda bulunduğu bilinmektedir. Diğer yandan o, Eş'arî kelâm ekolü ile Mu'tezile kelâm ekolü arasında orta bir çizgiyi takip eden Ehl-i Sünnet kelâmının temsilcisi kabul edilmektedir. Bu sebeple görüşleri bakımından akıl ile nakil arasında bir dengeyi gözettiği fark edilmekte böylelikle de gelenek ile yeniyi dengelemek bakımından önemli bir örnekliliği bulunmaktadır. Bu özellikleri onu günümüz için yeniden anlaşılması, tanınması, görüşleri bakımından değerlendirilmesi gereken bir kelâm âlimi konumuna getirmektedir. İmam Mâtürîdî'nin günümüze ulaşan müstakil bir kelâm eseri yanında oldukça hacimli bir tefsirinde de bulunması, onun âyetleri nasıl yorumladığını ve pek çok kelâm meselesine ilişkin görüşlerinde naklî delillendirme yöntemini görme imkânı vermektedir. Zira onun âyetlerin tevildeki akıl yürütme metodunu tespit etmek suretiyle kelâm konularındaki istidlal yöntemini de anlamak mümkün olacaktır. Makalemizde ilm-i kelâm için pek çok önemli meseleyi içeren Hz. Mûsâ ile Salih Kul arasındaki Kur'ân kıssasına dair İmam Mâtürîdî'nin yorumu ele alınacaktır. Beşerî bilgi ile İlahî bilginin farkı, ilim öğrenme/bilgi edinme yolları, bilginin kaynağı gibi kelâmın epistemolojik yönüne ilişkin konular yanında aynı kısma bir masumun öldürülmesi üzerinden insan fiillerinin ahlâkî bakımdan normatifliğinin ölçüsü üzerinde durulmasına da imkân vermektedir. İmam Mâtürîdî'nin âyette geçen Salih Kul'un kimliğine ve ilgili kıssaya ilişkin farklı yorumları onun akıl yürütme metodunu da ortaya koyan çarpıcı bir örnek konumundadır. Diğer yandan onun Hz. Mûsâ'nın kıssada öne çıkan ahlâkî bakımdan kötü olarak tanımlanacak eylemlere karşı itirazî soruları hakkındaki yorumu da geleneksel anlatılardan hayli farklıdır. Bu yönleriyle kıssaya ilişkin yorumlarından, bilginin kaynağı ve eylemlerin ahlâkî normatifliği odağa alınmak suretiyle İmam Mâtürîdî'nin kelâmî yöntemi ortaya konulmuş olacaktır.

Anahtar Kelimeler

Kelâm, İmam Mâtürîdî, Te'vîlâtü'l-Kur'ân, Hz. Mûsâ, Hızır, Salih Kul

Öne Çıkanlar

- Mâtürîdî, Tevîlâtü'l Kur'ân adlı eserinde ilgili kıssada âyetleri tevildeki kelâmî yorumu ile Allah'ın ilmi, insan iradesi, özgürlüğü, bilginin kaynağı gibi kelâm ilminde tartışılan konulara önemli ve özgün açıklamalar kazandırmıştır.
- Mâtürîdî, âyetleri tevilde kelâm yöntemini kullanmaktadır.
- Yönteminde aklın kullanımı, bilginin kaynağı, fiillerin ahlâkîliği öne çıkmaktadır.
- Hızır kıssası, Allah'ın ilmi ve insanın bilgi edinme yollarına ışık tutmaktadır.
- Mâtürîdî, ilgili kıssaya gelenekteki anlayıştan farklı bir yorum yapmaktadır.

Atıf Bilgisi

Karahan, Fatma Bayraktar. "İmâm Mâtürîdî'nin Hz. Mûsâ ve Salih Kul Kıssasını Kelâmî Yorumu". *Eskiye*ni 48 (Mart 2023), 307-330. <https://doi.org/10.37697/eskiyeni.1227563>

Geliş Tarihi	31 Aralık 2022
Kabul Tarihi	27 Mart 2023
Yayın Tarihi	28 Mart 2023
Hakem Sayısı	Ön İnceleme: İki İç Hakem (Editörler – Yayın Kurulu Üyeleri)İçerik İncelemesi: İki Dış Hakem
Değerlendirme	Çift Taraflı Kör Hakemlik + Şeffaf Hakemlik Modeli Hakem raporları, makale ile birlikte yayımlanır. https://dergipark.org.tr/tr/pub/eskiyeni/page/13397
Etik	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde etik ilkelere uyulmuştur.
Benzerlik Taraması	Yapıldı – Turnitin
Etik Bildirim	eskiyenidergi@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanır. https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr

Imām Māturīdī's Kalāmi Comments on the Parable of Prophet Moses and the Servant

Fatma Bayraktar Karahan | <https://orcid.org/0000-0002-1624-9623>

fatma.bayraktarkarahan@aybu.edu.tr

Ankara Yıldırım Beyazıt University | <https://ror.org/05ryem72>

Faculty of Islamic Studies, Department of Kalam and History of Islamic Sects, Ankara, Türkiye

Abstract

Abū Mansūr al-Māturīdī (d. 333/944) is a scholar who has important effects in the formation process of the kalām. It is known that besides his contribution to the epistemology of kalām in terms of identifying the sources of knowledge, he also contributed to the kalām in terms of method. On the other hand, he is accepted as the representative of the Ahl al-Sunnah kalām, which follows a middle line between al-Ash'arī and the Mu'tazilī theological schools. For this reason, it is noticed that he observes a balance between reason (*aql*) and transmitted knowledge (*naql*) in terms of his views, so he has an important example in terms of balancing tradition and modern. These features make him a theologian who needs to be re-understood, recognized and evaluated in terms of his views. The fact that Imām al-Māturīdī has a very voluminous commentary besides a stand-alone kalām work that has survived to the present day gives the opportunity to see how he interpreted the verses and the method of naql proof (*dalīl al-naql*) in his views on many kalām issues. Because by determining his reasoning method in the interpretation of the verses, it will be possible to understand the method of deduction in the subjects of kalām. In this study, Imām al-Māturīdī interpretation of the Qur'ānic parable between Moses and the Servant will be discussed. In addition to the epistemological aspects of kalām, such as the difference between human knowledge and divine knowledge, ways of learning/acquiring knowledge, and the source of knowledge, the same parable also allows to focus on the moral normativity of human actions through the murder of an innocent. Imām Māturīdī's different interpretations regarding the identity of the Servant mentioned in the verse and the related parable are a striking example that also reveals his reasoning method. On the other hand, Imām Māturīdī interpretation of the questions of objection against actions that would be defined as morally bad, which is prominent in the parable, is also quite different from the traditional interpretations. With these aspects, Imām Māturīdī's theological method will be revealed by focusing on the source of knowledge and moral normativity of actions from his interpretations of the parable.

Keywords

Kalām, Māturīdī, Ta'wīlat Qur'ān, Moses, Khidr, The Servant

Highlights

- Māturīdī, in Ta'wīlat al-Qur'ān, with the kalām method he used while interpreting the verses in the relevant parable, brought important and original expansions to the topics discussed in theology such as the knowledge of God, human will, freedom, and the source of knowledge.
- Māturīdī uses the kalām method in interpreting the verses.
- In his method, the use of reason, the source of knowledge, and the morality of actions come to the fore.

- Khidr and Moses parable sheds light on the knowledge of God and the ways in which people acquire knowledge.
- İmām Mātūrīdī makes a different interpretation of the relevant parable from the traditional understanding.

Citation

Karahan, Fatma Bayraktar. “İmām Mātūrīdī’s Kalāmi Comments on the Parable of Prophet Moses and the Servant”. *Eskiyeni* 48 (Mart 2023), 307-330.

<https://doi.org/10.37697/eskiyeni.1227563>

Date of submission	31 December 2022
Date of acceptance	27 March 2023
Date of publication	28 March 2023
Reviewers	Single anonymized - Two Internal (Editorial board members) Double anonymized - Two External
Review reports	Double-blind + Transparent Peer Review The reviewers’ reports and the authors’ responses to the reviewers are published alongside the article. https://dergipark.org.tr/tr/pub/eskiyeni/page/13397
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Plagiarism checks	Yes - Turnitin
Conflicts of Interest	The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest
Complaints	eskiyenidergi@gmail.com
Grant Support	No funds, grants, or other support was received.
Copyright & License	Author(s) publishing with the journal retain(s) the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0 . https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/

Giriş

Ebû Mansûr el-Mâtürîdî (ö.333/944) önemli bir kelâm âlimi olmasının yanı sıra geniş bir coğrafyada etkili Mâtürîdîlik ekolünün de kurucusudur. Hayatına dair kaynaklarda detaylı bilgiler bulunmamakla beraber Semerkant yakınlarında bulunan “Mâturid” ya da “Mâtürit”te doğduğu¹ ve yaklaşık bir asra yakın bir süre sonra da yine Semerkant'ta vefat ettiği bilinmektedir.² Onun yetişmesinde ve görüşlerinde hem doğup büyüdüğü ve ilim tahsilinde bulunduğu Mâverâünnehir bölgesindeki ilmî ortam hem de bölgede hâkim olan Samanî Hanedanlığı'nın (261-390/874-999) ilmî bakımdan farklı görüşlere yönelik özgürlükçü tutumu etkili olmuştur.³ Zira siyasî bakışın ve müdahalelerin etkili olduğu Bağdat ve Basra'nın uzağında⁴ Mazdekizm, Seneviyye, Maniheizm, Mecusilik, Şamanizm ve Zerdüştlük gibi akımlar ve başta Mu'tezile olmak üzere Şi'a, Hâricîler ve Kerramiye gibi gruplara ait farklı görüşlerin tartışılabildiği bir bölgede⁵ yetişmesi İmam Mâtürîdî'nin akılcılığı ve yorum zenginliğine imkân tanımıştır. Diğer yandan İslam düşünce geleneği içerisinde önemli bir yeri olan rey'ci ekolün kurucusu kabul edilen Ebû Hanife'nin çizgisini devam ettiren hocalardan ders aldığı bilinmektedir.⁶ Yine farklı görüş sahipleri ile bilgi alışverişinde ve tartışmalarda bulunmak amacıyla başta Basra olmak üzere dönemin önemli ilim merkezlerine yaptığı seyahatlerin de onun düşünce sistematığının gücüne katkıda bulunduğu söylenebilir.⁷

İmam Mâtürîdî'nin günümüze ulaşmayan eserleri⁸ yanında kelâmî meseleler üzerine kaleme aldığı *Kitâbu't-Tevhîd* adlı kitabı ve *Te'vilâtü'l-Kur'ân* isimli bir de tefsiri bulunmaktadır.⁹ Elimize ulaşan bu iki eseri onun kelâm yöntemini ortaya koymaktadır.¹⁰ Nitekim o, *Kitâbu't-Tevhîd* adlı eserinin mukaddime kısmında kelâmî yönteminin odağına bilgi edinme meselesini yerleştirmiştir.¹¹ Bilginin kaynağının ne olduğu hususundaki bu ilk hareket noktası onu İslam kelâmı için bir öncü konumuna getirmektedir.¹² Buna ilaveten bilgiyi salt rasyonel anlamda kabul edip ona kendi sınırları içinde bir değer atfetmemesi,

¹ Ebû Mansûr Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, çev. Bekir Topaloğlu (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2014), 21.

² M. M. Şerif, *A History of Muslim Philosophy* (Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1963), 1/260.

³ Mehmet Evkuran, *İslam Kelâmında Zihniyetler - Mâtürîdîlik, Eş'arîlik ve Seleflik Üzerine Tezler* - (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019), 43.

⁴ Şaban Ali Düzgün, *Mâtürîdî Kayıp Aydınlanmanın İzinde* (Ankara: OTTO Yayınları, 2020), 12.

⁵ K. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, çev. Salih Tuğ (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1980), 3/727; Ebû Abdullah el-Makdisî, *Ahşenü't-tekasim fi ma'rifeti'l-ekâlîm* (Leiden: Brill, 1906), 323.

⁶ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 28; Kemalüddin el-Beyazî, *İşaretü'l-Meram min İbaratü'l-İmam* (İstanbul/Kahire: 1949), 23.

⁷ Ramazan Altıntaş, “Ebû Mansur El-Mâtürîdî ve Kelâmcılığı”, *Doğu'dan Batı'ya Düşüncenin Serüveni*, ed. Bayram Ali Çetinkaya (İstanbul: İnsan Yayınları, 2015), 96.

⁸ Ahmet Ak, “Mâtürîdîliğin Temel Kaynakları”, *İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdîyye Geleneği*, ed. Hülya Alper (İstanbul: İFAV Yayınları, 2018), 386-417.

⁹ Eserleriyle ilgili bk. Gâfî, Belkâsım, Ebû Mansûr Mâtürîdî (Tunus: Dâru't-Türkî li'n-Neşr, 1989), 64-69.

¹⁰ Muhiddin Bağçeci, “Mâtürîdînin Kelâm Metodu”, *Ebû Mansur Semerkandî- Mâtürîdî Kongresi Tebliğleri*, ed. Ahmet Hulusi Köker (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Matbaası, 1986), 24.

¹¹ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 43.

¹² Muammer Esen, “Mâtürîdî'nin Bilgi Kuramı ve Bu Bağlamda Onun Âlem, Allah ve Kader Konusundaki Görüşlerinin Kısa Bir Tahlili”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (2008), 46.

hakikate işaret ettiği, varlığı, evreni ve var oluşu açıkladığı ölçüde değerli bulması da onun epistemolojisinin önemli yanlarındanır.¹³

Diğer yandan nakil-akıl çelişmesine sebep oluşturacak tartışmalarda bu iki önemli unsur arasında “bütünleştirici bir sentez kurması; vahyin rehberliğinden kopmaksızın dirâyete dayalı yoruma imkân verip teşvik eden özgün bir epistemoloji oluşturması da onun bir başka orijinal yönüdür.”¹⁴ Ayrıca öncelikli ilm-i kelâm olmak üzere felsefe ve fıkıh gibi ilimlerin kavramlarına yönelik akfî yorum ve analizleri ile bu kavramlara yeni tanımlar getirmesi ve bazı yeni kavramlar oluşturması¹⁵ da onu yaşadığı çağın çok ötesine taşıyan yönlerindedir.

Te'vilâtü'l-Kur'ân adlı eseri de özgün niteliklere sahiptir. O, âyetleri ilm-i kelâmın metodolojisini kullanarak te'vil etmekte, diğer yönden te'vil ettiği âyetler ile kelâmî meselelere dair görüşlerini ortaya koymaktadır. Bu sebeple dirâyet tefsirinin ilk örneklerinden kabul edilebilecek¹⁶ bu kitabı her ne kadar bir tefsir eseri olarak kabul görse de kelâm ilmi için de önemli bir kaynak konumundadır. Nitekim tefsirinde ele alınan ilâhiyat, semiyât ve akliyat konularının epistemolojik arka planı akıl ve nakil referansları ile oluşturulmaktadır.¹⁷ Bu sebeple özellikle temel bazı kelâm konularının tartışılmasına zemin teşkil eden âyetlere ilişkin te'villeri ayrı bir öneme haizdir.

Diğer yandan onun eserinde tefsir ve te'vile ilişkin ortaya koyduğu ayrım da önemli bir fark oluşturmaktadır. Zira ona göre tefsir, ancak Hz. Peygamber'e ve Kur'ân'ın nazil olma sürecinde yaşayan sahabeye özgü olup onların Kur'ân kelimelerine ilişkin beyanlarını içermektedir. Bu beyanlarda nüzul sürecine şahit olmaları sebebiyle yüce Allah'ın muradını tespit edebilme imkânı bulunmakta iken te'vil, te'vilde bulunanın ibarelerden ne anladığını ortaya koymak gayretidir.¹⁸ Te'vil, “okuyucu odaklı”¹⁹ bir yaklaşım özelliği ile “yorumlanan kelimenin hem ilk anlamını hem de yorumun bizi götüreceği son noktayı dikkate alan bir akıl yürütme süreci”²⁰ olarak görülmektedir. Bu akıl yürütme süreci bireysel yorum farklarına fırsat vermekte “bu kelimeyle yahut bu ifadeyle Allah şunu murad etmiştir” gibi katî bir dil kullanılmasına imkân vermemektedir.²¹ Böylelikle her te'vil bir anlama çabası olarak kıymet taşımakta, ancak hiç kimsenin te'vili, mutlaklık kazanmamaktadır. Bu ise bir te'vili reddetmenin âyeti inkâr olarak anlaşılmayacağını ortaya koymaktadır.

İmâm Mâtürîdî'nin bu te'vil anlayışı ve eserinde farklı yorumları ve kelimeye verilen farklı anlamları zikrettikten sonra hemen her ayetin yorumunda kullandığı “En doğrusunu

¹³ Emine Ögük, “Kelâm İlminde Bilgi Anlayışının Oluşmasında Mâtürîdî'nin Rolü”, *IV. Şeyh Şaban-ı Veli Sempozyumu* (Hanefilik-Mâtürîdîlik), ed. Cengiz Çuhadar (Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi Yayınları, 2017), 1/174.

¹⁴ Talip Özdeş, “Mâtürîdî ve Tefsir”, *Doğu'dan Batı'ya Düşüncenin Serüveni Felsefe, Ahlâk ve Kelâmın Sentezi*, ed. Bayram Ali Çetinkaya (İstanbul: İnsan Yayınları, 2015), 6/149-150.

¹⁵ Recep Önal, “Mâtürîdî'nin Hayatı, Eserleri ve Kelâm İlmi'ndeki Yeri”, *Akademik İncelemeler Dergisi* 8/3 (2013), 325.

¹⁶ Özdeş, *Mâtürîdî'nin Tefsir Anlayışı* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2003), 15.

¹⁷ Abdurrahim el-Âlemî, “İmâm Mâtürîdî'nin Tefsir Metodu”, *Büyük Türk Bilgini İmâm Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik*, ed. İlyas Çelebi (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2012), 331.

¹⁸ Ebû Mansûr Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, çev. Bekir Topaloğlu (İstanbul: Ensar Yayınevi, 2015), 1/3.

¹⁹ Şaban Ali Düzgün, “Mâtürîdî'nin Kur'ân Yorum Yöntemi”, *Kelâm Araştırmaları* 10/1 (2012), 3.

²⁰ Düzgün, “Mâtürîdî'nin Kur'ân Yorum Yöntemi”, 5.

²¹ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 1/3.

Allah bilir” ifadesini ise te’vili yapan için “sınırlılığın bir itirafı” olarak görmek diğer yandan “bu sınırlı oluşun başka yorumcu öznelere önünü açmak anlamına geleceğini”²² kabul etmek mümkündür. Diğer yandan bu yaklaşım, tekfirci, kendi yorumu dışındakileri ötekileştirici bakışları de engelleyici niteliktedir.

1. Kur’ân’da Hz. Mûsâ-Salih Kul Kıssası

Kur’ân-ı Kerim’in önemli bir yekûnu peygamber kıssalarından oluşmaktadır. Hz. Mûsâ, kıssasıyla âyetlerde en fazla yer bulan iki peygamberden biridir.²³ Ona ait olan ve “Hızır kıssası” ismiyle maruf kıssa Kehf Suresi’nde yirmiye yakın âyette oldukça detaylı bir şekilde ortaya konulmaktadır. Kıssa gerek yekûnu gerekse ihtiva ettiği meseleler bakımından tefsir, hadis, özellikle tasavvuf literatüründe ve halk inanışları bağlamında ele alınmış üzerine pek çok çalışma yapılmıştır.²⁴

Kur’ân’da “Kendisine rahmet bahşettiğimiz ve katımızdan ilim öğrettiğimiz bir kulumuz” şeklinde kimliğinin kapalı bırakılıp vurgulanmadığı ‘Salih Kulun bir peygamber ya da veli olabileceğine ilişkin görüşler bulunmaktadır. Zira ‘kul’ lafzı Kur’ân’da insan, cin ve melek için de kullanılmaktadır.²⁵ Ancak onun Allah’ın elçisi bir peygamber mi yoksa Allah’ın veli bir kulu mu olduğu tartışmaları²⁶ yanında onun melek olabileceğine ilişkin yorumlar da az olmakla beraber bulunmaktadır.²⁷ Özellikle tasavvuf kültüründe Salih

²² Düzgün, “Mâtürîdî’nin Kur’ân Yorum Yöntemi”, 3.

²³ Kur’ân kıssaları içerisinde en çok zikredilen iki peygamber Hz. İbrahim ve Hz. Mûsâ’dır.

²⁴ Abdurrahman el-Câmi, *Nefehâtü’l-İnsan min hadîrâtî’l-Kudüs*, çev. Lâmiî Çelebi (İstanbul; y.y., 1995); Mehmet Aydın, “Türklerde Hızır İnanç”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (1986), 51-78; M. Necmettin, Bardakçı, “İsmail Hakkı Bursevî’nin Mûsâ-Hızır Kıssası Yorumunun İlim-Mârifet Uygunluğu Açısından Değerlendirmesi”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5 (1998): 81-103; Muhittin Uysal “Tespit ve Yorum Bakımından Hızır’la (a.s.) İlgili Haberler”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10 (2000), 337- 366; Mustafa Öztürk, “Salih Kul-Mûsâ Kıssası ve İslam Kültüründe Hızır Mitosu”, *On dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/15 (2003), 245-281; İsmail Albayrak, “Kur’ân ve Tefsir Açısından Hızır Kıssası ve Ledün İlmî”, *Kur’ân ve Tefsir Araştırmaları* 5 (İslâm Düşüncesinde Gayb Problemi-1) Tartışmalı İlmî Toplantı, ed. Bedreddin Çetiner (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2003), 187-210; Abdulkadir Evgin, *Hadislerde Hızır-Gayb İlişkisi* (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2007); Ramazan Hub, *Hızır Aleyhisselam* (İstanbul: Kirk Kandıllı Yayınevi, 2013); Yasin Meral, “Mûsâ-Hızır Kıssası ve Kıssasının Yahudi Kökeniyle İlgili İddialarının Değerlendirilmesi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 55/2 (2014), 129-150; İman bnt. Abdurrahmân Mahmûd Mağribî, “Hz. Mûsâ ve Hızır (a.s.) Kıssası: İsrâîliyyât Rivâyetlerine Karşı Eleştirel Bir Yaklaşım”, çev. Mustafa Şentürk, *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5 (2015), 173-208; Necmettin Çalışkan “Kehf Suresi Bağlamında Hz. Mûsâ ve Salih Kul (Hızır) ve Antakya’da Hızır İnançının Sosyo-Kültürel Etkileri”, *Toplum Bilimleri* (Temmuz- Aralık, 2015), 260-261, 243-262; Hacer Çakmak, “Hz. Musa Bilge Kul Kıssasının Hikmet Boyutu ve Allah İnsan İlişkisi Açısından İçerdiği Mesajlar”, *Akademik Araştırmalar Dergisi* 17/68 (2016), 47-78; Necmeddin Bardakçı, *Hakikatin Keşfi-Hz. Mûsâ ve Hızır* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2019); Mehmet Mahfuz Ata, “Tefsir Literatüründe Hz. Mûsâ-Hızır (a.s.) Kıssası Üzerine Bazı Mülâhazalar”, *Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/1 (2021), 28-47; Bayram Demircigil - Soner Aksoy, “Anlam ve Değer Açısından Kur’ân’da Hızır-Mûsâ Kıssasında Çocuğun Öldürülme Meselesi”, *Marife* 21/1 (2021), 231-252. İskender Şahin, “Hz. Mûsâ Hızır Kıssası ile İlgili Âyetlerin Tasavvuf Âdâbı Çerçevesinde Yorumu Üzerine”, *Tasavvur Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 8/1 (Haziran 2022), 215-249.

²⁵ Bk. Zâriyât 51/56; Zuhurûf 43/19; Enbiya 21/26.

²⁶ Muhittin Uysal, “Tespit ve Yorum Bakımından Hızır’la İlgili Haberler”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10 (2000), 341 vd.

²⁷ Mâveridî (ö. 450/1058), “Salih Kulun bir melek olduğunu ve Mûsâ peygamberin ise Allah tarafından ona bildirilen batın ilminden faydalanması için Allah tarafından ona gönderildiği” görüşündedir. Ebü’l Hasan el-Mâveridî, *en-Nüket ve’l uyün*, nşr. Seyyid b. Abdülmaksud b. Abdurrahîm (Beyrut: y.y., ts.), 325.

Kul, 'Hızır' ismiyle maruf esrareniz özellikleri bulunan bir karakterdir. O, belli aralıklarla ömrü yenilenen²⁸ gerektiğinde havada bile yürüyebilen²⁹ darda ve çaresiz durumda kalan iyi insanlara aniden ve beklenmedik şekilde yetişen biridir.³⁰ Başka pek çok rivâyet ile Hızır, Kur'ân'ın anlattığının çok ötesinde bir mitolojik kahramana dönüşmüştür.³¹

Salih Kulun kimliğini öne çıkaran bu yaklaşım kıssanın mesajı konusunda da farklılaşmaya neden olmuştur. Salih Kul'un sahip olduğu olağanüstü nitelikleri ile farklı insan görüntülerinde ihtiyacı olanlara yardım ettiği anlayışı yanında Salih Kul gibi ledünnî³² ilme sahip başka insanların bulunabileceği,³³ sadece muttaki velîler ve salih kulların kalbinde ortaya çıkan bu ilmin onların kalplerini arındırmaları sebebiyle söz konusu olduğunu³⁴ ve bu ilme sahip Allah'ın velî kullarının fiillerinin sorgulanamayacağı anlayışı hâkim olmuştur. Zira onlar Allah katından kendilerine verilen ilim sebebi ile fiilleri, ahlâkî düzlemde "kötü" olarak kabul edilecek olduğunda bile sorgulanmaz ve eleştirilmez. Ledünnî ilimleri sayesinde mutlak itaat ve teslimiyeti hak ederler. Nitekim kıssada Hz. Mûsâ'nın Salih Kula soru yöneltmesi nasıl engelleniyorsa Salih Kul niteliği taşıyan başkalarına da soru sorulup, yaptıklarına müdahale edilemez. Özellikle tasavvuf alanında kıssanın Salih Kulun kimliği üzerinden batın ilmi için delil teşkil ettiği, müşid-mürîd ilişkisine de yön veren bir örnek olarak kabul edildiği görülmektedir.³⁵ Öyle ki Mûsâ peygamberin nübüvvet ilmine sahip olduğu halde velâyet ilmine tabi oluşu, hoca-talebe arasındaki edeptendir.³⁶

Kıssanın "ilm-i ledün"den hareketle başlayan "nübüvvet-velâyet" çizgisinde devam eden tartışmalara kaynaklık ettiği de görülmektedir. Velâyet- nübüvvet mukayesesine ilişkin tartışmalar³⁷ da Hızır-Mûsâ kıssasının mesajının bambaşka bir alana savrulduğunu göstermektedir. Allah'ın velî kullarının onlara verilen ledünnî ilim ile nübüvvet ilmi ve peygamberlerle neredeyse kıyaslanacak noktaya yükseltildikleri görülmektedir. Bu bağlamda İmâm Mâtürîdî'nin Hz. Mûsâ'nın tavrının örnekliğine ilişkin vurgusu, Salih Kulun

²⁸ İsmail Hakkı Bursevî, *Tefsîru Rûhu'l-Beyân* (Beyrut: y.y., 1985), 5/267-268; Abdurrahman el-Câmî, *Nefehâtü'l-üns min hadârâti'l-Kudüs*, 44-49.

²⁹ Ebû Nasr Serrâc et-Tûsî, *el-Lüma' -İslam Tasavvufu*, çev. H. Kâmil Yılmaz (İstanbul: Altınoluk Yayınları, 1996), 224.

³⁰ Câmî, *Nefehâtü'l-Üns*, 419.

³¹ Ebû'l-Kasım Abdülkerîm b. Hevâzin Kuşeyrî, *er-Risale*, haz. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1981), 1/52 vd.; Ebû Talip el-Mekkî, *Kütü'l-kulûb fi muâmeleti'l-Mahbûb* (Beyrût: Dâru Sâdır, 2007), 1/38.

³² Ledün, sözlükte "gizli ve içeride olan" İbn Manzur, *Lisanü'l-Arab* (Beyrut: Daru's-Sadr, 1990), 5/383-385; ledünniyât "ilahi bilgiler, ilahi sırlar, bir işin gizli yönleri, içyüzü"; ilm-i ledün ise, "Allah'tan gelen bilgi"dir. Râğıb el-İsfahânî, *el-Müfredât Kur'ân Kavramları Sözlüğü*, çev. Yusuf Türker (İstanbul: Pınar Yayınları, 2007), 1341.

³³ Serrâc, Hızır'a has kılınan ilm-i ledünden Hz. Ali'ye de verildiğini ifade etmektedir. Ebû Nasr Serrâc Tûsî, *el-Lüma' İslam Tasavvufu Tasavvufla İlgili Sorular-Cevaplar*, çev. Hasan Kâmil Yılmaz (İstanbul: Altınoluk Yayınları, 1996), 137.

³⁴ Takiyüddin İbn Teymiyye, "Zahir ve Bâtın İlmine Dair Bir Risâle", çev. Mustafa Öztürk, Ali Bolat, *tasavvuf* 6 (Ankara 2001), 283.

³⁵ Ebu'l-Abbas Ahmed b. Muhammed b. Acîbe, *el-Bahrü'l-medîd fi tefsîri'l-Kur'âni'l-mecîd*, thk. Ahmed Abdullah el-Kuraşî Rusulân (Kahire: y.y., 1419), 3/190.

³⁶ Bursevî, *Tefsîru Rûhu'l-Beyân*, 5/275.

³⁷ Kuşeyrî, *er-Risale*, 1/52 vd.; Kelâbâzî, *Doğuş Devrinde Tasavvuf Ta'arruf*, haz. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014), 113 vd. Nübüvvetin velâyet karşısında üstünlüğünü müdafaa eden Serrâc gibi mutasavvıflar da bulunmaktadırlar. Ancak böyle bir mukayesenin yapılmış olması da kıssanın yorumlanma biçimine ilişkin dair önemli ipuçları vermektedir. Serrâc, *el-Lüma'*, 427 vd.

bir beşer olmasının söz konusu olamayacağına ilişkin işareti onun yorumunu ayrıca dikkat çekici kılmaktadır.

Kıssa, ilm-i kelâma ilişkin çalışmalarda da kendine yer bulmuştur.³⁸ Zira kelâmın önemli konularından Allah'ın ilmi, insanın sınırlı bilgisi, bilgi edinme yolları ve insan fiillerinin ahlâkîliğine ilişkin birçok mesele bakımından önem arz etmektedir. Özellikle kader meselesi bağlamında da kıssanın ele alındığı ve “kader kıssası” şeklinde isimlendirildiği görülmektedir.³⁹ Diğer yandan çocuğun öldürülmesi meselesinin Allah'ın adaleti bağlamında anlaşılabilir oluşu yorumu⁴⁰ bakımından da kıssa, ilm-i kelâmın özel olarak dikkatini hak etmektedir. Ancak ilm-i kelâm bakımından önemi tartışılmaz olan İmam Mâtürîdî'nin kıssaya getirdiği farklı yorum üzerinde yeterince durulmamıştır. Tefsir alanında kıssaya *Te'vilâtü'l-Kur'an*'in odağa alınarak bakıldığı çalışmalar⁴¹ bulunmakla beraber kelâm ilmi bakımından kıssaya ilişkin eserdeki yorumun değerlendirilmediği görülmüştür. Bu sebeple bir kelâm âlimi olan Mâtürîdî'nin kıssayı yorumlarken takip ettiği yöntem ve kıssadan çıkardığı esaslar, üzerinde durulması gereken hususlar olarak karşımızda durmaktadır.

İmam Mâtürîdî'nin kıssaya ilişkin âyetleri yorumu ele alınırken öncelikle kıssada kelâm ilmi için öne çıkan konular tespit edilmiş, Allah'ın ilmi karşısında insanın sınırlı bilgisi ve insan fiillerinin ahlâkîliği konuları dikkati çekmiştir. *Te'vilâtü'l-Kur'an*'da söz konusu bu konuların üzerinde durulduğu âyetlerin te'villerinin de incelenmesi İmam'ın bu husustaki görüşlerini anlamak bakımından gerekli kabul edilmiştir. Onun kelâmî konulardaki görüşlerini ihtiva eden *Kitabü't-Tevhid* adlı eseri de te'vilinin arka planını anlamak bakımından bu iki konu bağlamında bütünlüklü şekilde değerlendirilmiştir.

2. Te'vilâtü'l-Kur'an'da Hz. Mûsâ –Salih Kul Kıssası

Kıssanın Mûsâ peygamber ile “Hızır” adında bir kişi arasında geçtiğine dair genel kabulün aksine İmam Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*'da kıssayı ele alırken Hz. Mûsâ'nın kendisinden ilim öğrenmek istediği kişinin kimliğini “Kullardan Bir Kul” şeklinde belirtmekte⁴² bu şahsın Hızır olduğuna ilişkin Hz. Peygamber'e atfedilen rivâyetten⁴³ hiç bahsetmemektedir. Nitekim bahsedilen bu kişinin kim olduğu Kur'an'da da açıkça bildirilmemekte, o kişi “kullarımızdan biri” şeklinde adlandırılmaktadır.

³⁸ Bk. Kılıç Aslan Mavil, “Hızır-Mûsâ Kıssasında Kader -Çift Perspektifli Bir Bakış-”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 5/8 (2016), 2496-2516; Muzaffer Barlak - Faruk Özdemir, “Mûsâ-Hızır Kıssasının Allah'ın İlkeli Bir Varlık Oluşu Çerçevesinde Değerlendirilmesi”, *İslami Araştırmalar* 27/3 (2016), 353-371; Ersan Özten, “Hz. Musa (a.s) ile Salih Kul Kıssasından Alınabilecek İlahi Mesajlar”, *Türk ve İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 5/ 17 (2018), 328-344.

³⁹ Mavil, “Hızır-Mûsâ Kıssasında Kader -Çift Perspektifli Bir Bakış-”, 2504.

⁴⁰ İlhami Güler, *Allah'ın Ahlakîliği Sorunu* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019), 105.

⁴¹ Murat Sarıgül, “Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'in Vahiy-İlham Anlayışı ve Hızır Kıssasının Tefsirine Yansımaları”, *Temel İslam Bilimleri Araştırmaları* 1 (2019), 172-209; Nazife Vildan Güloğlu, “Klasik Tefsir Hareketlerinin Mûsâ-Hızır Kıssası Bağlamında Mukayesesi”, *Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1 (2021), 427-460; Mustafa Cihad Bakkal, “Kıssalar Bağlamında Mâtürîdî'nin Kur'an'daki Mübhemlere Yaklaşımı”, *EKEV Akademi Dergisi* 21/72 (2017), 95-214.

⁴² Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 9/113.

⁴³ Bk. Ebû Abdillâh İsmail el-Buhârî, *el-Câmi'u's-Sahîh*, nşr. Muhammed Zühreyy b. Nasr (b.y.: Dâru Tavki'n-Necât, 1422/2001), “İlim”, 44.

Mâtürîdî'ye göre çoğu müfessir kıssada bahsi geçen kişinin Hızır olduğunu kabul etmekle birlikte âyette yüce Allah'ın "Cenab-ı Hakk'ın kullarından biri" şeklinde verdiği bilgi ile yetinmek gereklidir. Zira Hz. Mûsâ'nın bilgi almak üzere yanına gittiği şahsın Hızır, yol arkadaşı gencin ise Yûşa b. Nûn olduğu "ancak vahiy alan ve bu yolla bilgi sahibi olan birinden duymakla ve onun haber vermesiyle bilinebilir."⁴⁴ Böyle bir bilgi vahye dayanmadığında onun doğruluğu bilinemez. Diğer yandan onların Hızır mı Yûşa mı olduklarını bilmeye de ihtiyacımız bulunmamaktadır. Yine öldürülen çocuğun, onun anne babasının, duvar sahibi iki yetim çocuğun isimlerini de bilmeye ihtiyacımız bulunmamaktadır.⁴⁵ Ona göre asıl ihtiyacımız, bu kıssadaki hikmetleri anlamaktır.

İmâm Mâtürîdî âyetlerin haber verdiğinin ötesinde bilgi aramayı bu kıssaların Kur'ân'da anlatılış gayesine de uygun bulmamaktadır. Ona göre bu kıssaların Kur'ân'da anlatılma sebebi peygamberin peygamberliğine delil olmasıdır, öyle ise kıssalar kitapların anlattığından farklı detaylarla aktarıldığında tasdik değil yalanlamaya sebep olacaktırlardır.⁴⁶

Salih Kulun kimliğine ilişkin Mâtürîdî'nin vurguladığı bir başka husus, onun kendisine "Allah katından rahmet verilen ve ilim öğretilen bir kimse olduğudur."⁴⁷ Ona "Allah katından rahmet verilmiş" olması ile kastedilenin "peygamberlik" olabileceğini, "doğrusu sen benimle beraberliğe sabredemezsin"⁴⁸ ve "ben bunları kendiliğimden yapmadım"⁴⁹ ifadelerinin de ancak vahiy bilgisi ile söylenebileceğini ifade etmektedir. Bu bakışla Mâtürîdî, Salih Kulun bir elçi olduğuna işaret etmekte ancak bu elçinin insanlara gönderilmiş bir peygamber mi yoksa Allah katından görevlendirilmiş bir melek mi olduğu hususunda net bir ifade kullanmamaktadır. Her ne kadar çocuğun öldürülmesi meselesinde can alma işini "ölüm meleğinin" de Allah'ın emriyle yerine getirdiğine işaret ederek Salih Kul ile "ölüm meleği" arasında bir ilgi kurmuş olsa da onun melek olduğuna dair net bir ifadesi yoktur.⁵⁰

Hz. Mûsâ'nın kendisinden bilgi öğreneceği kişinin kimliği, onun fiillerinin ahlâkiliğine ilişkin tartışmalarda önemli bir anlayış değişikliğine sebep olacaktır. Bu sebeple Mâtürîdî'nin bu meselenin üzerinde özellikle durduğu ve bu kişinin Hızır olduğuna ilişkin genel kabulün aksine bir yaklaşım içinde bulunduğu dikkatlerden kaçmamaktadır.

Mâtürîdî'nin üzerinde durduğu bir diğer nokta kıssanın sebebine ilişkin rivâyetlerdir. Hz. Mûsâ'nın bilgi öğrenmek üzere bir kimsenin yanına gönderilmesinin onun kendi bilgisine ilişkin hissettiği kendini beğenme yahut "dünyada kendisinden daha bilgili kimsenin bulunmadığı duygusuna kapılma"⁵¹ gibi bir sebeple olduğunu söyleyenler bulunmaktadır. Mâtürîdî onların bu görüşlerini ifade ettikten sonra Hz. Mûsâ'ya emrin sebebi böy-

⁴⁴ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 9/115.

⁴⁵ İmâm, ilgili kısımda isimler zikretmiş ancak bu rivâyetlerin bir anlam taşımayacağını vurgulamıştır. İsimleri zikretmesindeki sebebin rivâyetlerden haberdar olduğunu ortaya koymak olduğu düşünülebilir.

⁴⁶ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 9/116.

⁴⁷ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 9/116.

⁴⁸ Kehf 18/67.

⁴⁹ Kehf 18/82.

⁵⁰ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 9/127.

⁵¹ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 9/115.

leyse bu emir onun içinden geçen duygulara yönelik bir ceza ve kınama olacaktır, demektedir. Ona göre bu emrin “Mûsâ’dan (a.s.) kaynaklanan bir sebep olmaksızın sırf yüce Allah tarafından bir imtihan vesilesi olarak ilim öğrenme yükümlülüğü şeklinde getirilen başlı başına bir yükümlülük olması da mümkündür.”⁵² Böylelikle Hz. Mûsâ’ya getirilen bu yükümlülük ondan kaynaklanan bir sebebe bağlı olmaksızın yüce Allah’ın doğrudan imtihan etmek üzere ona verdiği bir emir olacaktır. Mâtürîdî’nin bu yaklaşımında da kıssadan “hikmet ve imtihan” penceresinden çıkarılacak anlama odaklandığını görmek mümkündür.

İmam Mâtürîdî, kıssanın te’viline eserinde geniş bir yer vermektedir. Gerek kelimelerin anlamları gerekse hadisenin ilerleyişine ilişkin detaylara girmeden âyetlerin içerdiği dinî ve itikadî meseleleri Ehl-i Sünnet zaviyesinden ele almakta, gerektiğinde başka mezhep ve fırkaların görüşlerini zikrederek onlara aklî ve naklî delillerle cevaplar vermektedir.⁵³ Onun özgün akıl yürütme metodunun ve kelâmî görüşlerinin en net görüneceği kıssalardan biri hiç şüphesiz bu kıssadır. Zira bu kıssada, onun kelâm ilmi metoduna ilişkin fikirlerini net bir biçimde tespit edebilmek mümkündür. Nitekim Hz. Mûsâ ile “Allah’ın kullarından bir kul” arasında geçen konuşmayı haber veren âyetlere ilişkin yorumu, aklın kullanımı, bilgiye ulaşmada dikkat edilecek esaslar bağlamında bilginin kaynağı ve insan fiillerinin ahlâkîliğine ilişkin normatif yönün vurgulanması noktasında taşıdığı farklılıkla dikkati çekmektedir.

2.1. Bilginin Kaynağı Bağlamında Mûsâ-Salih Kul Kıssası

Mâtürîdî’de bilginin kaynağı meselesi, onun tüm görüşlerinin ana ekseninde bulunmaktadır. Nitekim *Kitabü’t-Tevhid* adlı eserinin girişinde bu mesele “nesne ve olayların hakikatinin (hakâiku’l-eşyâ) bilinmesine götüren yollar idrak, haberler ve istidlalden ibarettir”⁵⁴ şeklinde ortaya konulmaktadır. Ona göre bu üç unsurun hiçbirinden bilgiye ulaşmada vaz geçilmesi mümkün değildir. Aksine birbirlerinin yerine kullanılmadan her bir unsur kendine özgü bir görev icra etmektedir.⁵⁵

İdrak, duyular yoluyla oluşmakta ve bilginin temel vasıtasını teşkil etmektedir.⁵⁶ Duyular zayıf olsa yahut algılanacak şey uzak, hacimsiz ve çok küçük bulursa da bu yanılma ihtimallerinin tümüne karşın bilgi değerleri vardır.⁵⁷ Yine ona göre duyuların idrakini inkâr mümkün değildir. Her ne kadar görme duyusunda bozukluk olan, kâbus gören ve kendisinden çok uzak ve ya çok küçük cismi göremeyen kimse bulursa da o kişi için kendisine zevk veren şeylerden uzaklaşma, kendisine zarar veren nesnelere korunmamak, mesela ateşe atılıp yanma ve ya denize dalıp boğulma gibi duyuları tamamen dikkate almamak, söz konusu olmamıştır.⁵⁸ Bu sebeple duyuların idrakinden haberdar olmamak

⁵² Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, 9/115.

⁵³ Muhiddin Bağçeci, “Mâtürîdî’nin Kelâm Metodu”, *Ebû Mansur Semerkandî- Mâtürîdî Kongresi Tebliğleri*, ed. Ahmet Hulusi Köker (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Matbaası, 1986), 24.

⁵⁴ Mâtürîdî, *Kitabü’t-Tevhid*, trc. Bekir Topaloğlu (İstanbul: İSAM Yayınları, 2014), 46-51.

⁵⁵ Hanifi Özcan, *Mâtürîdî’de Bilgi Problemi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015), 73.

⁵⁶ Mâtürîdî, *Kitabü’t-Tevhid*, 46.

⁵⁷ Mâtürîdî, *Kitabü’t-Tevhid*, 49.

⁵⁸ Mâtürîdî, *Kitabü’t-Tevhid*, 52.

mümkün değildir. Nitekim hayvanlar bile hayatta kalmayı sağlayacak, haz ve acıya sebep olacak nesnelere hissedecek duyulara sahiptir.⁵⁹

Mâtürîdî'ye göre bir diğer bilgi kaynağı olan haber, doğruluk değeri bakımından üçe ayrılmaktadır. İlki peygamberlere vahiy ile iletilmiş, bize de mütevatir yolla ulaştırmıştır ki Kur'ân'ın kendisi böylesi bir haberdir. Beşerî çabanın ürünü olmamakla beraber doğruluğuna ilişkin mutlaklığı da yüce Allah tarafından korunmasıyla söz konusudur.⁶⁰ Bir diğeri Hz. Peygamber'e nispet edilerek bize ulaşan haberlerdir ki bunlar da tevatür yoluyla sabit olanlar ve haber-i vâhid'dir. O, haberin bize tevatür yoluyla ulaşmasını açıklarken bir topluluğun yalan üzerine ittifakını zor görmekle beraber “yalan söyleme ihtimali olan” ifadesini kullanarak tevatüren bize ulaşan haberlerin de araştırılmasının gerekliliğine işaret etmektedir.⁶¹ Hz. Peygamber'den bize ulaşan bir diğer haber türü ise haber-i vâhid'dir. Ahâd haber, bir bilgi kaynağı olma noktasında onun Allah Rasulü'nün sözü olduğuna dair şehâdet edildiğinde dahi bu dereceye ulaşamaz. Onunla amel edip etmemek hususunda iki yol bulunmaktadır ki Mâtürîdî'ye göre bu, râvilerin durumlarının incelenmesine ve ahâd haberden varılacak sonucun nassa uygunluğu bağlamında değerlendirilmesine bağlıdır. Bu tetkikten sonra iki yoldan biri tercih edilebilir. Burada yanılma söz konusu olabilese de o yine de bu tercihi gerekli tetkiklerde bulunan müctehidin ictihadına bırakılmaktadır.⁶²

Bilgi edinmenin üçüncü yolu olan istidlal hem duyular hem de haber yoluyla bilgi edinirken zorunlu olarak ihtiyaç duyulan bir unsurdur. Zira istidlal bulunmadan duyular da haber de gerçek bilgiye ulaştıramaz.⁶³ Bu sebeple İmâm Mâtürîdî istidlale özel bir önem vermiş, istidlalin zorunluluğunu ortaya koyarken naklî ve aklî delil ortaya koymuştur. İstidlalin emredildiği âyetleri⁶⁴ zikrettikten sonra Allah'ın düşünmeyi ve akıl yürütmeyi emrettiğini, bu yöntemin kişileri gerçeğe vâkıf kıldığını ve onlara isabetli yolu gösterdiğini vurgulamaktadır.⁶⁵ Diğer yandan istidlali inkâr eden kimsenin onu reddetmek için de yine istidlalden yani akıl yürütmeden başka bir kanıtı olmadığını vurgulayarak onu aklî olarak da ispat etmeye çalışmıştır.⁶⁶

O, istidlâlin, “delil getirme, bir delile dayanmak suretiyle bir şeyden sonuç çıkarma, delil vasıtası ile anlama ve akıl yürütmek anlamına geldiğini”⁶⁷ söylemekte duyularla yahut haberle elde edilen bilgide dahi istidlalin önemine vurguda bulunmaktadır. Zira akıl yürütme ile ancak eşyanın hakikati, var oluşun amacı, Allah'ın koyduğu kuralların hikmet ve anlamları anlaşılabilir.⁶⁸

⁵⁹ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 46.

⁶⁰ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 48.

⁶¹ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 48.

⁶² Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 49.

⁶³ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 49.

⁶⁴ Bk. Fussilet 41/53-54; el-Gâşîye 88/17-20; el-Bakara 2/164; ez-Zâriyât 51/20-21.

⁶⁵ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 50.

⁶⁶ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 50.

⁶⁷ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 13, 172.

⁶⁸ Talip Özdeş, “Mâtürîdî'nin Te'vil Anlayışında Aklın Yeri”, *Mâtürîdîlik*, ed. Sönmez Kutlu (Ankara: Kitabiyat Yayınları, 2003), 245.

Mâtürîdî'nin bilginin kaynağı konusunda istidlale verdiği önemi Hz. Mûsâ-Salih Kul kıssası yorumunda da net olarak görmek mümkündür. Zira ahâd haberde dahi istidlalin gerekliliği üzerinde ısrarla duran Mâtürîdî'nin Salih Kul'un ilm-i ledüne sahip olduğu ve bu ilme dayanarak işlediği fiillere itirazda bulunulmasının doğru olmayacağı yorumlarına farklı yaklaşacağı görülmelidir. Nitekim onun Salih Kulun ancak yüce Allah katından bir bilgi alması durumunda fiillerinin anlaşılabilceğini vurgulaması, bunun ise Salih Kulun “elçiliği” üzerinden söz konusu olabileceğine işareti dikkat çekicidir. Hz. Mûsâ'nın sabredemediği her bir fiil ile ilgili Salih Kulun sahip olduğu bilgi yüce Allah'ın ona bildirdiğidir. Bu bilgi ise vahiy iledir. Bu bilginin sadece Salih Kula değil başka insanlara da verilen/verilebilecek olan ilham olması Mâtürîdî'ye göre söz konusu değildir. Çünkü ona göre “Allah'ın, doğrudan veya melek aracılığıyla iyilik telkin eden bilgileri insanın kalbine ulaştırması”⁶⁹ olarak tanımlanan ancak nazar ve İstidlalin söz konusu olmadığı ilhamın bilgi değeri bulunmamaktadır.⁷⁰ Peygamberler için ilham hak olmakla beraber peygamber olmayanların bu iddiaları peygamberlerde söz konusu olduğu gibi delil kabul edilemez.⁷¹ Zira insan bu ilhamın kaynağı hakkında dahi istidalde bulunmazsa onun “Rahmani mi yoksa şeytani mi”⁷² olduğunu bilemeyecektir. Ayrıca son derece öznel olan bu hal “herkesin kendi zihnindeki yanlışla doğru kisvesini giydirmesine imkân vereceğinden kargaşaya da sebep olabilecektir.”⁷³ Bu sebeple duyuların sınırını aşan alanda bilgi edinme için de istidlal ve tefekkür söz konusu olmalıdır.⁷⁴

Onun, istidlali, haber yoluyla gelen bilgide de kullandığı görülmektedir. Kıssayı yorumlarken kelimelerin anlamlarına ilişkin farklı bilgileri ortaya koymakta ancak anlam ve hikmeti önceleyerek gerekli gördüğü durumlarda bu rivâyetleri doğru kabul etmemekte yahut anlamda bir fark yaratmayacağını düşündüğünde önemli görmemektedir. Nitekim “Bir vakit Mûsâ genç adamına, ‘Tâ iki denizin birleştiği yere varmadıkça yahut (bu yolda) senelerce yürümedikçe durup dinlenmeyeceğim’ demişti”⁷⁵ âyetinde geçmekte olan ‘lâ ebrahu’ kelimesinin anlamı üzerinde durmakta, te’vil âlimlerinin kelimeye verdikleri ‘lâ ezâlû’ manasının cümlenin “filan noktaya ulaşıncaya kadar vaz geçmeyeceğim” şeklinde anlaşılacağını belirtmektedir. Şâyet ‘el-berâh’ kelimesinin “bir yerden ayrılmak” anlamı tercih edilirse de âyet “iki denizin birleştiği yere varmadıkça bulunduğum durumdan, yani yürüme halinden, ayrılmayacağım” manasına gelecektir ki her iki durumda da Hz. Mûsâ'nın ifadesi kararlılığını göstermektedir. Mâtürîdî, burada asıl vurgunun Hz. Mûsâ'nın kararlılığı olduğuna işaret etmektedir. Yine âyette geçmekte olan ‘mecmaa'l-bahreyn’ ifadesinin ‘iki denizin birleştiği yer’ anlamına geldiğini söylerken ‘hukuben’ kelimesine “seksen sene, uzak mesafenin temsili anlatımı yahut yetmiş sene”

⁶⁹ el-İsfahânî, *el-Müfredât Kur'ân Kavramları Sözlüğü*, 1341.

⁷⁰ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 12, 18-19 vd.

⁷¹ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 3/100.

⁷² Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 216.

⁷³ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 9; Metin Özdemir, “Mâtürîdî'nin Mu'tezilî Akılcılığa Yöneltilmiş Eleştirilerin Epistemolojik Temelleri”, *Büyük Türk Bilgini İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik* (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2012), 218.

⁷⁴ Özcan, *Mâtürîdî'de Bilgi Problemi*, 96.

⁷⁵ Kehf 18/60.

gibi farklı anlamlar verildiğini ancak bunu net olarak bilemeyeceğimizi, gidilecek yol çok uzakta da bulunsa asıl olanın Hz. Mûsâ'nın kararlılığı olduğunu ifade etmektedir.

Mâtürîdî, Mûsâ peygamberin ifadesindeki bu kararlılığı, böyle yapmasının ona Allah tarafından emredilmesi sebebiyle olduğunu belirtmekte, 'inşallah' lafzını kullanmamasını da bu emrin bir delili olarak zikretmektedir.⁷⁶ Onun 'inşallah' lafzı üzerinden ortaya koyduğu te'vili hayli dikkat çekicidir. Mâtürîdî'ye göre ileride gerçekleşip gerçekleşmeyeceği şüpheli fiiller için 'inşallah' demek gerekli iken "vahy yoluyla öğrenilen ve kesin olan fiiller için 'inşallah' demek gerekmez."⁷⁷ Nitekim Hz. Mûsâ 'iki denizin birleştiği yere kadar' gitmek için 'inşallah' dememiştir.⁷⁸ Çünkü bu, ona Allah'ın bir emridir. Allah'ın gitmesini emrettiğinde onun gidip gidememek konusunda şüphe duyarak 'inşallah' demesi söz konusu olmayacaktır. Mâtürîdî, Salih Kulun Hz. Mûsâ'ya "Doğrusu sen benimle beraberliğe sabredemezsin" ifadesinde 'inşallah' lafzının kullanılmamasını da bu anlamda değerlendirir. Zira Hz. Mûsâ'nın gördüklerine sabredemeyecek olmasını Salih Kul vahiy yoluyla öğrenmiş, bu sebeple 'inşallah' demeksizin kat'i bir ifade kullanmıştır. Diğer yandan Hz. Mûsâ'nın, gördüğü işlere sabredeceğini söylerken 'inşallah' lafzını kullanması onun sabretmesinin Allah'ın emri ile olmadığı, kat'iyet taşımadığı anlamındadır. Mâtürîdî'nin 'inşallah' lafzı üzerinden bu istidlali kıssaya hayli farklı bir açıdan bakmaya imkân tanımakta, Hz. Mûsâ'nın, gördüğü izahı zor meselelere sabretmesinin ondan asıl beklenen olmadığını da vurgulamaktadır.⁷⁹

Mâtürîdî'nin kıssayı te'vilinde haberî bilgiye yaklaşımı da onun bilginin kaynağına ilişkin yaklaşımını ortaya koyan bir başka husustur. O, kıssa hakkında Hz. Peygambere atfedilen iki haberî bilgiyi, birinde rivâyeti zikrederek diğesinde ise zikretmeden istidlale dayanarak değerlendirmektedir. Bunlardan ilki Salih Kulun 'Hızır' olduğuna ilişkin rivâyettir ki Mâtürîdî bu rivâyeti zikretmeden "müfessirlere gelince onların hepsi şunu söylemişlerdir: Hz. Mûsâ'ya kendisinden ilim öğrenmesi için 'Hızır'a gitmesi emredilmişti. Fakat Kur'ân'da 'Hızır' ismi geçmez. Orada belirtilen sadece 'Cenab-ı Hakk'ın kullarından biri"⁸⁰ cümlesidir. Çünkü Allah Teâlâ 'kullarımızdan birini buldular' diyerek"⁸¹ Kur'ân'a uygun olmadığı gerekçesiyle kabul etmemektedir.

Zikrederek değerlendirdiği rivâyete gelince bu, Hz. Mûsâ ve yanındaki gencin Salih Kulu bulmak üzere çıktıkları yolculuğa ilişkin meseledir. Onun, iki kişinin yolculuğa çıkmasına dair rivâyete ilişkin değerlendirmesi şu şekildedir: "iki kişinin yolculuğa çıkmasının herhangi bir sakıncasının olmadığına ve bu iki kişiden her birinin ve her ikisinin -bir haberde belirtildiği üzere- şeytan olmadığına dair delil vardır. İlgili haber şöyledir: 'Tek yolcu şeytandır, iki yolcu iki şeytandır. Üç yolcu ise topluluktur.'⁸² Mûsâ ve genç şeytan olamazlar. Çünkü Hz. Mûsâ ve o gençten her biri, fert olarak sıradan başka fertlere benzemedikleri gibi, iki kişi olarak da herhangi bir iki yolcuya benzemezler."⁸³

⁷⁶ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 9/85.

⁷⁷ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 9/113.

⁷⁸ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 9/113.

⁷⁹ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 9/113.

⁸⁰ Kehf 18/65.

⁸¹ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 9/113.

⁸² Ebû Dâvûd, *Sünen*, nşr. Kemâl Yûsuf el-Hût (Beyrut: y.y., 1409/1988), "Cihad", 86.

⁸³ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 9/82.

Görüldüğü gibi Mâtürîdî, haberî bilgiyi de istidlali bir değerlendirmeye tabi tutmaktadır. Nitekim farklı âlimlerin yorumları ve kelimelere verilen anlamlar konusunda da aynı yaklaşımı devam ettirdiği görülmektedir. İlgili âyete dair bazen isim belirtmeden te'vili vermekte bazen de isimlerini zikrederek Hasan Basrî (ö. 110/728), Mukatil b. Hayyan (ö. 150/767), Mukatil b. Süleyman (ö. 150/767), Ebu Bekr el-Esam (ö. 200/816) gibi âlimlerin yorumlarını aktarmaktadır. Ancak bu âlimlerin te'villerini, isimleri altında ezilerek her zaman kabul etmemekte bazen kabul edip bazen reddetmektedir.⁸⁴

Âyetlerde geçmekte olan es-Serab, fetâ, en-ezkürâhû, nesiye, nükrân, gulam, akrabe ruhmen gibi kelimelere ilişkin farklı görüşlere yer verirken⁸⁵ de detaylarda kaybolmadan âyetten çıkarılacak anlama odaklandığı görülmektedir. Nitekim detay bazı bilgilerin âyete ilişkin istidlalde bir değişiklik oluşturmayacağı durumlarda bunlar üzerinde durmak anlamlı değildir. “Balığın denizde yol bulup gitmesinden” bahsedilen âyette bazı müfessirlerin balığın kızartıldığını ve Allah'ın onu canlandırdığını bazıların ise balığın taze olduğunu söylemelerini öğrenme ihtiyacı içinde olunmayan böylesi bir bilgidir. Zira ona göre balık kızartılmış da taze de olsa Allah Teâlâ'nın onu canlandırmaya gücü yetmektedir.⁸⁶

Mâtürîdî'nin kıssayı te'vilinde dikkat çeken önemli bir başka husus da onun bilgi edinme ahlâkına ilişkin ifadeleridir. O, kıssadan akıl yürütme yolu ile bilgi edinme ahlâkına ilişkin bazı ilkeler çıkarmaktadır ki kıssanın bâtını ilmi öne çıkaran yorumları karşısında bu te'vili oldukça farklı ve anlamlı görünmektedir. O, “Genç, ‘Gördün mü, dedi, o kayanın yanında konakladığımız zaman balığı unuttum! Onu sana söylemeyi bana unutturan, şeytandan başkası değildir.’ Balık, şaşılacak bir şekilde denizde yolunu tutup gitmişti”⁸⁷ âyetinden hareketle bilgi edinmeye dair ortaya koyduğu ilk ahlâkî ilke: “İnsanın ilim öğrenmesi ve alması gerektiridir. İnsanların gerek fert gerek toplum olarak bilgiye ihtiyaçları varsa ilim alınacak yer, mesafeli ve uzak bile olsa o ilmi almak vaciptir.”⁸⁸

Mâtürîdî, bilgi edinme ahlâkına dair ikinci ilkeyi Hz. Mûsâ'nın sabredemediği işler karşısındaki itirazına ilişkin âyetlerden çıkarmaktadır.⁸⁹ O, Hz. Mûsâ'nın itirazını anlamlı ve haklı bulmakta “bir kimse ilim almak ve öğrenmek için bir kişinin yanına gidip gelse ve bu arada kendisinden bir takım kabul edilemez ve haksız davranışlar görse Mûsâ'nın (a.s.) arkadaşına yaptığı gibi ondan ayrılması ve bilgi almaması gerekir”⁹⁰ demektedir. Zira bu tutum ilim almak isteyen kişinin üzerine düşen bir yükümlülüktür.

Onun bu yorumu, Hz. Mûsâ'nın itirazına yönelik önemli bir yaklaşım farkı ortaya koyarken diğer yandan Salih Kulun fiillerini, insan fiillerinin ahlâkîliği bağlamında da yeniden değerlendirmeyi gerektirmektedir.

⁸⁴ Murat Stülün, “İmam Mâtürîdî ve Te'vilâtü'l-Kur'ân Adlı Eseri -Genel Bir Bakış-”, *Araşın Sosyal Bilimler Enstitüsü İlimi Dergisi* 5-6 (2008), 67.

⁸⁵ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 9/109-128.

⁸⁶ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 9/111.

⁸⁷ Kehf 18/63.

⁸⁸ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 9/113.

⁸⁹ Bk. Kehf 18/72, 74, 77.

⁹⁰ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 9/114.

2.2. İnsan Fillerinin Ahlâkiliği Bağlamında Mûsâ-Salih Kul Kıssası

Hz. Mûsâ Salih Kul kıssasının açıklanması en güç yanı hiç şüphesiz Salih Kul'un gerçekleştirdiği ve izahı ahlâkî bakımdan güçlük doğuran "kötü" eylemleridir. Hz. Mûsâ'nın "sabretmeye güç yetiremediği" bu eylemler ahlâken kötü kabul edilebilir mi? Yoksa zahiren kötü bu eylemlerin izaha muhtaç gizli yönleri, onları ahlâkî bir değerlendirmenin dışında tutar mı? Bu kıssada anlatılana benzer nitelikte eylem ve durumlar başka insanlar için de söz konusu olabilir mi? Soruları, insan fiillerinin ahlâkiliği bakımından cevaplanmalı, Mâtürîdî'de kıssanın bu bağlamda ne söylediği değerlendirilmelidir. Ancak onun kıssanın bu yönüne dair yorumuna geçmeden önce insan fiilindeki 'iyi ve kötüye' ilişkin değerlendirmesi ve yüce Allah'ın fiilindeki hikmet anlayışı genel hatlarıyla ortaya konulmalıdır. Nitekim onun 'iyi- kötü' anlayışı ile 'hikmet' kavramı arasında önemli bir ilgi vardır.

Mâtürîdî'nin ahlâk anlayışının temelini akıl oluşturmaktadır.⁹¹ Zira iyi ve kötünün bilinmesinde akla önemli ve öncelikli bir yer vermektedir. Ona göre: "Allah Teâlâ insanları mükellef olarak yaratmıştır; şöyle ki onları iyiyi kötünden ayırmasını bilen temyiz ehli kılmış, akli idraklerine kötü davranışı (mâ yüzem) çirkin, iyi davranışı da (mâ yuhmed) güzel göstermiş, yine onların zihni kapasitelerine çirkin güzele tercih etmeyi, yergiye lâyük olanı övülmeye değer bulunana üstün tutmayı kabul edilmez bir davranış olarak yerleştirmiştir."⁹² O, böylelikle ahlâk duygusunun insanın özünde var olduğuna işaret etmekte insanın ahlâkî bir varlık olduğunu vurgulamaktadır.⁹³ Ancak her ne kadar insan iyi ve kötüyü akli ile bilse de "doğru bildiğimizi yapmayı, yanlış bildiğimizden de uzak durmayı gerektiren başka bir kaynağa ihtiyaç ortaya çıkmaktadır ki bu bilgiyle değil iradeyle ilgili bir durumdur. Nitekim dinin bilimize değil, irademize yöneldiği ve bir irade eğitimi yaparak, doğru bildiklerimizi yapmayı, yanlış bildiklerimizden de uzak durmamızı istediği açıktır."⁹⁴

Diğer yandan dinin bizatihi kendisi de emir ve yasaklarıyla aklen sabittir. Yani akıl, şirk ve Allah Teâlâ'ya muhalif davranmayı kerih; imanı ve tevhide ise iyi ve güzel görmektedir.⁹⁵ Bu sebeple insan, hangi fiilin iyi hangisinin kötü olacağını aklen bilebilecek ve ondan sorumlu olacaktır. Zira fiilin aklen ve zaruri bilgi ve haber ile insana yüklenmesi de zorunludur.⁹⁶ Nitekim o, fiilin insana ait olmaması durumunda emir ve yasağa ilişkin sorumluluğun insan için aklen mümkün olmayacağını da vurgulamakta,⁹⁷ özellikle sevap yahut ceza gerektirecek emir ve yasakları, itaat, isyan ve kötü fiilleri Allah'a izafe etmenin de aklen doğru olmayacağına işaret etmektedir.⁹⁸ "İnsanın fiile ilişkin ihtiyarı/iradesi ve yönelimi ilahi yönden önce gelmektedir."⁹⁹

⁹¹ Hülya Alper, "Temel Kavramlarla İmâm Mâtürîdî'nin Düşünce Sistemi", *İslam Düşüncesinin Ana Merkezleri: Mâverâünnehir Tartışmalı İlmî İhtisas Toplantısı*, ed. İsmail Kurt (İstanbul: Ensar Yayınları, 2019), 311.

⁹² Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, 339.

⁹³ Sönmez Kutlu, "Bilinen ve Bilinmeyen Yönleriyle İmâm Mâtürîdî", *İmâm Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik* (Ankara: OTTO Yayınları, 2011), 55.

⁹⁴ Şaban Ali Düzgün, "Mâtürîdî'de Bireysel Ahlaki Otonomi", *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/14 (2018), 9.

⁹⁵ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 6/404.

⁹⁶ Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, 225.

⁹⁷ Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, 225.

⁹⁸ Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, 226.

⁹⁹ Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, 226.

Mâtürîdî'nin ahlâk anlayışını şekillendiren ve insanın sorumluluğunu vurgulayan bu insanın fiili görüşü yanında üzerinde durduğu bir diğer esas Allah'ın fiillerindeki hikmettir. Hikmet, onun teolojisinin en temel fikridir.¹⁰⁰ O, Allah'ın Hakîm sıfatı gereği tüm fiillerinde hikmet olduğunu ifade etmekte,¹⁰¹ hikmet dışına çıkmanın ise sefihlik olacağına işaret etmektedir. Zira hikmet, her şeyi yerli yerine koymak olup sefihlin zıddıdır.¹⁰² Bizim farklı sebeplerle ilahi fiillerdeki hikmeti anlayamıyor olmamız hikmetin bulunmadığı manasına gelmemektedir. Diğer yandan onun hikmetli olanı belirleme hakkının Allah'a ait olduğuna ve hikmetin fiilin kendisinden anlaşılmayacağına vurgusu da onu Mu'tezile'den ayırmaktadır.¹⁰³

İnsan, İlahi fiilin hikmetinin mahiyetini bütünüyle anlamasının mümkün olmadığını¹⁰⁴ ve zatından dolayı hikmet sahibi olan yüce Allah'a "bunu niçin yaptın, neden yaptın?" diyerek hesap soramayacağını bilmelidir.¹⁰⁵ Ancak hikmeti bütünüyle kavrayamasa da insan için O'nun hikmetinin işaretlerini bulabilme imkânı vardır¹⁰⁶ ki insan aklı ile bu işaretleri kavramaya ve fark etmeye gayret edebilir.¹⁰⁷

Mâtürîdî'nin kulun fiillerinin ahlâkîliği ve hikmet konusundaki bu görüşleri bağlamında kıssaya bakılacak olduğunda karşımıza çıkacak ilk soru, Salih Kulun gerçekleştirdiği fiillerin ahlâken kötü kabul edilip edilemeyeceğidir. Zira o, âyetlerde sırası ile izah edilmesi güç ve sonuçları itibariyle 'kötü' olarak değerlendirilebilecek davranışlarda bulunmuştur.

"Bunun üzerine birlikte yürüdüler. Kıyıya ulaşıp gemiye bindikleri zaman o kul gemiyi deldi. Mûsâ 'çindekileri boğmak için mi onu deldin? Gerçekten sen çok kötü bir iş yaptın' dedi."¹⁰⁸ Mâtürîdî'ye göre Mûsâ'nın (a.s.) bu sözü, bir tepki yahut sadece bir soru anlamında kabul edilebilir ise de "gerçekten sen çok kötü bir iş yaptın" ifadesi onun sözünün tepki mahiyetinde olduğunu ortaya koymaktadır. Onun, âyetin yorumunda kullandığı "nebilerin ve resullerin âdeti böyleydi" ifadesi ise böylesi kötü bir fiil karşısında Allah'ın elçilerinin tutumunun ne olması gerektiğini vurgulaması bakımından önemlidir.

Salih Kulun "Ben sana, sen benimle beraberliğe sabredemezsin demedim mi"¹⁰⁹ çıkışına Hz. Mûsâ: "Unuttuğum şeyden dolayı beni paylama ve işimi çıkmaza sokma"¹¹⁰ diye cevap vermektedir. Mâtürîdî, burada da peygamberlerin âdetlerine vurguda bulunmakta "Peygamberlerin âdetleri hep böyleydi. Onlar bir kötülük gördükleri zaman üzüntüden ve gördüklerine gazaplarından dolayı kendilerini tutamazlar. Onun için o kulun kendisine söylediği sözü unutmazı garip karşılanmaz"¹¹¹ demektedir.

¹⁰⁰ Ulrich Rudolph, "Mâtürîdî'nin İlahî Hikmet Anlayışı", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17 / 34 (Aralık 2018), 778.

¹⁰¹ Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, 191.

¹⁰² Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, 345.

¹⁰³ Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, 191.

¹⁰⁴ Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, 108.

¹⁰⁵ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 9/356.

¹⁰⁶ Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, 18.

¹⁰⁷ Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, 10.

¹⁰⁸ Kehf 18/71.

¹⁰⁹ Kehf 18/72.

¹¹⁰ Kehf 18/73.

¹¹¹ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 9/121.

İkinci kötü fiil, bir masumun öldürülmesidir. “Yine yola koyuldular. Nihâyet bir erkek çocuğa rastladıklarında, o kul onu hemen öldürdü. Mûsâ dedi ki: ‘Masum bir insanı, bir cana karşılık olmaksızın katlettin ha! Gerçekten sen fena bir şey yaptın’”¹¹² Hz. Mûsâ'nın bu itirazı sorusuna Salih Kul bir kez daha “Ben sana, en benimle beraberliğe sabredemezsin demedim mi”¹¹³ şeklinde soru ile cevap vermekte Hz. Mûsâ ise “Eğer bundan sonra sana bir şey sorarsam artık bana arkadaşlık etme. Hakikaten benden yana mazeretin sonuna ulaşmış olursun’ demektedir.”¹¹⁴

Üçüncü fiil, kötü olarak nitelenemese de Hz. Mûsâ'nın anlamlandırmakta zorlandığı bir davranış içermektedir. “Yine yürüdüler. Nihâyet bir köy halkına varıp onlardan yiyecek istediler. Ancak köy halkı onları misafir etmekten kaçındı. Derken orada yıkılmak üzere bulunan bir duvarla karşılaştılar, o hemen onu doğrulttu. Mûsâ ‘Dileseydin, elbette buna karşı bir ücret alırdın’ dedi.”¹¹⁵

Hz. Mûsâ'nın bu son sorgulaması ikilinin beraberliğinin bitmesine neden olur. “O kul cevap verdi: ‘İşte bu, beraberliğimizin sona ermesidir. Şimdi sana sabredemediğin şeylerin iç yüzünü haber vereceğim’ dedi.”¹¹⁶ Âyette geçen ‘te’vilihî” “bir şeyin hakikatine, mahiyetine ve künhüne dair bilgi sahibi olmak”¹¹⁷ anlamına gelmektedir.

Mâtürîdî, bu te’vil, aslında “sana doğrusu benimle sabredemezsin” ifadesinin de açıklamasıdır, demektedir. Bu ifadesi, zaten bunlar sabredilebilecek şeyler değildi anlamını da mündemiçtir. Sonra o, Kulun beyanını şöyle aktarır: “O gemi, denizde çalışan yoksul bir kimselerindi. Onu delerek kusurlu hale getirmek istedim. Yani gemiyi kusurlu hale getiriyorum ki arkalarında –kıraat farklılığına bağlı olarak-¹¹⁸ yahut önlerinde sağlam gemilere el koyan bir kral bulunmaktaydı. Geminin delinmesi onu kusurlu hale getirmek içindi.”¹¹⁹

“Duvara gelince o, şehirde iki yetim çocuğun idi; altında da onlara ait bir define vardı; babaları ise iyi bir adamdı. Rabb’in istedi ki, o iki çocuk güçlü çağlarına erişsinler ve Rabb’inden bir rahmet olarak definelerini çıkarsınlar.”¹²⁰ Mâtürîdî, definenin ne olduğuna dair farklı rivâyetler bulunduğunu ifade etmekte ancak “definenin mahiyetini bilmeye ihtiyacımız yoktur”¹²¹ diyerek te’vilindeki tafsilatlara boğulmadan anlama odaklanma yaklaşımını devam ettirmektedir.

Kıssanın izahında en fazla güçlük doğuran ve Mâtürîdî'nin diğerlerine nazaran daha geniş yer verdiği “çocuğun öldürülmesi” meselesini birkaç boyutuyla ele almakta fayda vardır. Salih Kul bu meselenin iç yüzünü açıklarken: “Erkek çocuğa gelince, onun anne

¹¹² Kehf 18/74.

¹¹³ Kehf 18/75.

¹¹⁴ Kehf 18/76.

¹¹⁵ Kehf 18/77.

¹¹⁶ Kehf 18/78.

¹¹⁷ Bk. Yusuf Işıcık, *Kur’ân’ı Anlamada Temel Bir Problem Te’vil* (Konya: Esra Yayınları, 1997), 41-60; Abdulfettâh el-Hâlidî, *et-Tefsîr ve’t-te’vil fi’l-Kur’ân* (Ürdün: Dâru’n-Nefâis, 1996), 42-130.

¹¹⁸ Mâtürîdî, İbn Abbâs mushafı ile İbn Mesûd kıraatindeki farklılığı bildirir.

¹¹⁹ Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, 9/125.

¹²⁰ Kehf 18/82. âyet, çocuğun öldürülmesine ilişkin tartışmanın daha geniş tutulması sebebiyle öncelikli ele alınmıştır.

¹²¹ Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, 9/130.

babası, mü'min kimselerdi; çocuğun onları azgınlık ve nankörlüğe düşürmesinden korktuk. Böylece istedik ki, Rab'leri onun yerine kendilerine ondan daha temiz ve daha merhametlisini versin"¹²² demektir.

Mâtürîdî, bu izaha ilişkin farklı tartışmalara yer verdiği gibi yeni bazı sorularla kendisi de âyetin te'viline önemli katkılarda bulunmaktadır. Öncelikle o, 'çocuğun/gulam' yaşı üzerinden yapılan tartışmalara işaret eder. Bu tartışmalarda 'gulam' kelimesinin, henüz ergenliğe girmemiş ama hayli yaklaşmış erkek çocuk için kullanıldığı "bir cana karşılık olmaksızın" ifadesinin de bunu teyit ettiği görüşünü ele alır. Bu görüşe göre 'küçük yaşta olup bir kişiyi haksız yere öldüren için kısas yoktur' ilkesinden hareketle 'gulam' çocuk olsaydı "bir cana karşılık olmaksızın" ifadesinin anlamı kalmayacaktır. Bu konudaki diğer bir görüş ise 'gulam'ın çocuk olduğu şeklindedir, buna göre "bir cana karşılık olmaksızın" ifadesi adam öldürmenin bir can karşılığında olması ihtimaline atıftır. Mâtürîdî, her iki görüşü zikrettikten sonra 'en doğrusunu Allah bilir' diyerek ihtilafa ilişkin bir yorumda bulunmamış çocuğun yaşı üzerinde durmamıştır.

O, çocuğun öldürülme nedeni konusunda da ihtilafları ortaya koymaktadır. Kırâat farklılıklarına da dayanan bu ihtilaflarda bazıları öldürülmesine onun kâfir olmasını gerekçe göstermekte ve bundan ötürü ergenlik çağına da ulaştığını benimsemektedirler. Zira anne babası onun inkârı sebebiyle azgınlık ve nankörlüğe düşeceklerdi. Bir başka yorumda ise o çocuk bir hırsızdı ve yol kesiyor, insanların mallarını gasp ediyordu. Hz. Mûsâ'nın arkadaşının o çocuğu öldürmesi onun ergenliğe kâfir olarak erişeceğini bilmesinden, şeklindedir.

Mâtürîdî, çocuğun yaşı üzerinde durmadığı gibi öldürülme nedeni üzerinde de durmamaktadır: "Hz. Mûsâ'nın arkadaşının çocuğu neden öldürdüğünü, yaşının büyük veya küçük olduğunu bilmeye ihtiyacımız yoktur. Çünkü o, çocuğu kendiliğinden değil yüce Allah'ın emri üzerine öldürdüğünü haber vermekte 'ben bunları kendiliğimden yapmadım' fakat Allah'ın emri ile yaptım demektir."¹²³ Mâtürîdî'nin emrin yüce Allah'tan gelmesi sebebiyle öldürülmenin O'nun fiili olarak görülmesini istediği anlaşılmaktadır. Nitekim devamındaki cümlesinde "Allah ölüm meleğine insanların ruhlarını alma emri verebilir. Buna göre Allah Teâlâ, onu bir başkasının eliyle öldürebilir veya ruhunu alabilir. Çünkü 'Bilesiniz ki yaratma da buyurma da yalnız O'na aittir"¹²⁴ demektir."¹²⁵ Bu sebeple fiili değerlendirirken fiilin asıl sahibini göz ardı etmemek, çıkarılacak anlam bakımından daha doğru olacaktır. Oysa kıssaya ilişkin pek çok yorumda Salih Kulun 'bir masumu öldürme' fiili insana

¹²² Kehf 18/80-81.

¹²³ Bk. Kehf 18/82.

¹²⁴ Araf 7/54.

¹²⁵ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 9/127. Mâtürîdî, ölümün, şekli ne olursa olsun ecelden bağımsız olmadığı fikrindedir. Nitekim Hz. Yahya'nın ölümü ile ilgili "Doğduğu gün, öleceği gün ve yeniden hayata döndürüleceği gün ona selâm olsun." (Meryem 19/15) âyetinde geçmekte olan "öleceği gün" ifadesi için "bu beyan ölümün ve katledilmenin gerçekte birbirinden farklı olmakla birlikte aynı şey olduğunu göstermektedir. Çünkü kısada Hz. Yahya'nın katledildiği sonra da (burada) öldüğü belirtilmiştir. Bu da bize ikisinin aynı şey olduğunu gösterir. Ölümün ve katledilmenin aynı şey olması Mu'tezile'nin görüşünü çürütmektedir. Çünkü onlar makulün eceli gelmeden önce "öldüğünü" söylerler" demektir. Mâtürîdî, ölümün katli ile olması durumunda da katleden için sorumlulukta bir değişiklik olmadığını ancak katledilen için ölümün yazılmış olduğunu belirtmektedir. Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 9/169.

ait bir fiil olarak kabul edilmiş ve bir çocuğun öldürülmesine gerekçeler bulunmaya çalışılmıştır.¹²⁶

Mâtürîdî'nin çocuğun öldürülme nedenine ilişkin görüşlere yönelik bazı sorular sormak suretiyle kıssadan çıkarılacak anlam ve hikmete odaklandığı da dikkatten kaçırılmamalıdır. O “Allah Teâlâ, çocuğun ana babasını azgınlık ve nankörlüğe düşüreceğini bilmesini nasıl oluyor da onu öldürmeye delil gösteriyor? Hâlbuki Cenâb-ı Hak, İblis ve askerlerinin zamanın sonuna kadar yaşamalarına müsaade etmiştir. Oysa onların insanları azgınlık ve nankörlüğe sevk edeceklerini ve çeşit çeşit mâsiyetlere ve çirkin fiillere düşüreceklerini biliyordu. İnsanlara kötülük ve zulümden başka bir şeyi revâ görmeyen zalimler de böyledir”¹²⁷ diye sormakta, bu soruya üç cevabı da kendisi vermektedir. İlk cevap Mâtürîdî'nin görüşlerinin temel dinamiği olan ‘imtihan’dır. Ona göre Allah kullarını birtakım özellikler, nesnelere yahut isteklerle imtihan eder. İkinci olarak bazı durumlar vardır ki burada çocuğun ölmesi böyledir, Allah’ın lütfu ve ihsanıdır. Çünkü Allah o anne babaya ondan daha temiz ve merhametlisini vermeyi vaad etmektedir.¹²⁸ Üçüncü cevap ise Allah’ın insanları küçük yaşta yahut ileri yaşta öldürebileceğinden hareketle O’nun verdiği de aldığı da bir ‘hikmet’ bulunduğu.¹²⁹

Burada dikkat çeken husus âyetlerin yorumunda Mâtürîdî'nin üzerinde durduğu Salih Kulun yaptıklarının yüce Allah’ın emri ile olması sebebiyle Allah’ın fiili kabul etmesi, Allah’ın imtihanı, lütfu ve hikmeti üzerinden açıklamalarda bulunmasıdır. Bu sebeple ahlâkî olarak Salih Kulun fiillerini değerlendirmek anlamlı olmayacaktır. Nitekim son âyette “ben bunları kendiliğimden yapmadım”¹³⁰ ifadesi bunu ziyadesiyle teyit etmektedir.

Öyle görülüyor ki kıssada üzerinde durulan imtihan Hz. Mûsâ’nınki değil, gemisi delinenler, çocuğu ölen anne baba ve rızıkları konusunda korunan yetimlerdir. Ancak ilk iki durum tüm kötü görüntüsüne rağmen her üçü de uzun vadede Allah’ın lütfudur. Burada yüce Allah tarafından insanoğluna açıklanan hikmet insan için her vakit bilinen değildir. Kıssa hikmete dair bu düşünme biçimini de bir anlamda bize öğretmektedir. Nitekim Hz. Mûsâ’ya her defasında Salih Kulun söylediği “Sen benimle beraberliğe sabredermezsın” ifadesi bir meydan okuma değil aksine bir durumun tespitidir. Nitekim Mâtürîdî düşüncesinde insan gücünün yetmeyeceğinden sorumlu tutulamaz. Bu gözü görmeyene ‘gör’, ya da yürüyemeyene ‘yürü’ demek gibi hikmetten uzak bir teklif olur ki hikmet sahibi yüce Allah, insana böyle bir mesuliyet yüklemesin.¹³¹

Sonuç

Kur’ân’da detaylı bir biçimde anlatılan Hz. Mûsâ ile kimliği net olarak bildirilmemiş olmakla beraber peygamber Mûsâ’nın kendisinden ilim öğreneceği düzeyde bir ilme sahip olduğu vurgulanan kişi arasında geçmekte olan kıssa, kelâmın önemli konularından

¹²⁶ Bk. Fahrüddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1999), 21/391; Ebü'l-Leys es-Semerkandî, *Bahru'l-'ulûm* (b.y.: y.y., ts.), 2/356; Ebü'l-Kâsım Maḥmûd b. Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâiki gavâmuzi't-tenzil* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-Arabiyye, 1988), 2/741. Ebü Abdullâh Muhammed el-Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmî'l-Kur'ân*, thk. Aḥmed Berdûnî (Kahire: Dâru'l-Kutubi'l-Miṣriyye, 1964), 11/22.

¹²⁷ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 9/127.

¹²⁸ Bk. Kehf 18/81.

¹²⁹ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 9/128.

¹³⁰ Bk. Kehf 18/82.

¹³¹ Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, 263-266.

Allah'ın ilmi, insanın sınırlı bilgisi, bilgi edinme yolları, insan fiillerinin ahlakiliğine ilişkin söyledikleri bakımından önemlidir.

Kıssada, Hz. Mûsâ'nın kendisinden ilim öğreneceği kişinin kimliği açıklanmamakla beraber Hz. Mûsâ'nın ilim sahibi kişiyi buluşu ve onunla beraber geçirdiği ilim öğrenme sürecindeki üç olay anlatılmaktadır. İmam Mâtürîdî, kıssayı âyetlerde ele alındığı detaylar üzerinden yorumlamakta, âyetlerde bildirilmeyen meselelerde, var olan rivâyetlerden ziyade aklî temellendirmeleri dikkate almaktadır. Salih Kulun ve yol arkadaşı gencin kimliğinin Allah tarafından belirtilmemesinin de bir anlam taşıdığından hareket etmekte, Salih Kulun kendisine Allah katından verilen bilgi sebebiyle bir elçi olduğunu vurgulamaktadır. Ancak bu elçinin insanlar için gönderilmiş bir peygamber mi yoksa bir melek mi olduğu konusunda net bir ifade kullanmamakla beraber özellikle “çocuğun öldürülmesi” olayında ölüm meleğine yaptığı atıf ve Hz. Mûsâ'nın peygamber olarak örnekliliğine ilişkin vurgusu sebebiyle Salih Kulun bir melek olduğu anlamının öne çıktığı söylenebilir.

Salih Kulun kimliği üzerinden külliyat denilebilecek düzeyde bir literatürün oluşması, “Hızır” adındaki bu kişinin mitolojik bir şahsiyete dönüşmesi ve ona verildiği gibi başkalarına da ledünnî ilmin verildiği görüşü dikkate alındığında Mâtürîdî'nin Salih Kulun kimliği üzerinde durmaması kıssanın yorumuna ilişkin önemli bir fark olarak karşımıza çıkmaktadır. Buna ilaveten o, âyetlerde ifade edilenden fazla bilgi aramanın kıssanın asıl hikmet ve anlamını gözden kaçırmaya sebep olabileceğini vurgulamakta, kendisine Allah katından bilgi verilen kişinin “Allah'ın kullarından bir kul” olduğunu bilmenin yeteceğine işaret etmektedir. Zira kıssalar, peygamberlerin nübüvvetlerine delalet etmekte olup yalanlamaya sebep olacak şekilde Kitab'ın anlattığından farklı ya da ilave bilgilerle şüpheler oluşturmak için değildir. Nitekim kıssada vurgulanmak istenen Salih Kulun kimliğinden ziyade onun eylemleridir ki, o eylemler peygamber Mûsâ tarafından eleştirilmekte, kabul edilememektedir. İmam Mâtürîdî, bu noktada da yaygın yorumdaki Hz. Mûsâ'nın sabırsızlığına atıfla eleştirilen itirazlarını, örnek alınası kabul etmekte, kim işlerse işlesin ahlâken çirkin ve yanlış kabul edilecek eylemlere müdahale etmenin peygamberlere de yakışan olduğunu söylemektedir. Çünkü Hz. Mûsâ'nın gördüğü kötülük karşısında sessiz kalmaması tavrı, peygamberliğinin gereğidir. Diğer yandan Mâtürîdî, Kur'ân kelimeleri üzerinden de bu te'vilini desteklemekte Allah'ın emirleri konusunda Hz. Mûsâ'nın “inşallah” ifadesini kullanmadığını ancak kendi iradesi ile yapmaya niyet ettiği konularda bu ifadeyi dile getirdiğinden hareket etmektedir. Nitekim peygamber iki denizin birleştiği yere varana kadar durmadan devam edeceğini söylerken “inşallah” ifadesini kullanmamakta ancak şahit olduğu olayların iç yüzünü sormamak için sabredeceğini söylediğinde “inşallah” demektedir. Bu, Mâtürîdî'ye göre iç yüzünü bilmediği kötü eylemlere karşı sabretmesinin Hz. Mûsâ'ya Allah'ın bir emri olmadığı anlamına gelmektedir.

Onun kıssayı yorumundan bilgi edinme yollarına dair önemli çıkarımlarda da bulunmak mümkündür. Haberî bilgiye yaklaşımı, onun te'vili ve âyetleri anlama çabasında kullandığı istidlali ve bilgi edinme ahlâkına ilişkin kıssadan çıkardığı ilkeleri kıssanın te'vilinde öne çıkmaktadır. Yine kıssaya dair yaygın yorumun aksine olumsuz fiillerine şahit

olduğunda bilgi öğreneceği kişiye teslimiyet göstermeyip sorgulamayı Hz. Mûsâ'nın örnek tavrı olarak kabul etmesi de onun kelâmî yorumuna ilişkin önemli hususlardandır.

Kıssada izahı en güç mesele olan “cana karşılık olmaksızın bir masumun öldürülmesi” hakkındaki açıklamada Mâtürîdî, öldürme fiilinin Allah'ın emriyle melekü'l mevt tarafından da söz konusu olacağına işaret etmektedir. Ona göre böylelikle ölüme ilişkin bir anlam arayışında olan insan için âyetlerde hikmetlerden biri açıklanmış olmaktadır. Zira Allah'ın emri ile ölüm meleği tarafından canı alınan “masum bir çocuğun” ölümünde dahi ancak Allah'ın ilmi ile bilebileceği bir hikmet vardır. Bu, insan için bilinmesi mümkün olmayan bir hikmettir. Mâtürîdî'nin bu te'vilinden Hz. Mûsâ'nın kendisinden ilim öğrenmek için yola çıktığı kişinin Allah'tan bilgi aldığı ve O'nun emri ile bu dünyada tasarruflarda bulunduğu bu sebeple de Salih Kulun fiillerinin insan fiilleri gibi değerlendirilemeyeceği, onun bir elçi olması sebebiyle Allah'ın emriyle ve O'nun verdiği bilgiye uygun davrandığının da altı çizilmektedir.

Diğer yandan görüşlerini ifade ederken kullandığı “her şeyin en doğrusunu Allah bilir” ifadeleri ile Mâtürîdî, bir yandan her yorumun sınırlılığına işaret etmekte bir yandan da herkes için bir yorum imkânı olduğuna ilişkin bir yaklaşım ortaya koymaktadır.

Kaynakça | References

- Acıbe, Ebû'l-Abbas Ahmed b. Muhammed b. *el-Bahru'l-medîd fi tefsîri'l-Kur'âni'l-mecîd*. thk. Ahmed Abdullah el-Kuraşî Rusulân. Kahire: y.y., 1419.
- Ak, Ahmet. “Mâtürîdîliğin Temel Kaynakları”. *İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdîyye Geleceği*. ed. Hülya Alper. 386-417. İstanbul: İFAV Yayınları, 2018.
- Albayrak, İsmail. “Kur'ân ve Tefsir Açısından Hızır Kıssası ve Ledün İlmi”, *Kur'ân ve Tefsir Araştırmaları 5* (İslâm Düşüncesinde Gayb Problemi-I) Tartışmalı İlmi Toplantı. ed. Bedreddin Çetiner. 187-210. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2003.
- Âlemî, Abdurrahim “İmâm Mâtürîdî'nin Tefsir Metodu”. *Büyük Türk Bilgini İmâm Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik*, ed. İlyas Çelebi. 331-350. İstanbul: M.Ü. İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2012.
- Alper, Hülya. “Temel Kavramlarla İmam Mâtürîdî'nin Düşünce Sistemi”, *İslam Düşüncesinin Ana Merkezleri: Mâverâünnehir Tartışmalı İlmi İhtisas Toplantısı*. ed. İsmail Kurt. 303-345. İstanbul: Ensar Yayınları, 2019.
- Altıntaş, Ramazan. “Ebû Mansur el-Mâtürîdî ve Kelâmcılığ”. *Doğu'dan Batı'ya Düşüncenin Serüveni*. ed. Bayram Ali Çetinkaya. 95-112. İstanbul: İnsan Yayınları, 2015.
- Ata, Mehmet Mahfuz. “Tefsir Literatüründe Hz. Mûsâ-Hızır (a.s.) Kıssası Üzerine Bazı Mülâhazalar”. *Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 2/1* (2021), 28-47.
- Aydın, Mehmet. “Türklerde Hızır İnanıcı”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 2* (1986), 51-78.
- Bağçeci, Muhiddin. “Matürîdinin Kelâm Metodu”. *Ebû Mansur Semerkandî- Mâtürîdî Kongresi Tebliğleri*. ed. Ahmet Hulusi Köker. 23-32. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Matbaası, 1986.
- Bakkal, Mustafa Cihad. “Kıssalar Bağlamında Mâtürîdî'nin Kur'ân'daki Mübhemlere Yaklaşımı”. *EKEV Akademi Dergisi 21/72* (2017), 95-214.
- Bardakçı, M. Necmettin. “İsmail Hakkı Bursevî'nin Mûsâ-Hızır Kıssası Yorumunun İlim-Mârifet Uygunluğu Açısından Değerlendirmesi”. *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 5* (1998), 81-103.
- Bardakçı, Necmeddin. *Hakikatin Keşfi-Hz. Mûsâ ve Hızır*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2019.
- Barlak, Muzaffer - Özdemir, Faruk. “Mûsâ-Hızır Kıssasının Allah'ın İlkeli Bir Varlık Oluşu Çerçevesinde Değerlendirilmesi”. *İslami Araştırmalar 27/3* (2016), 353-371.
- Beyazî, Kemalüddin. *İşaretü'l-meram min ibarati'l-İmam*. İstanbul/Kahire: 1949.

- Buhârî, Ebû Abdillâh İsmail. *el-Câmi'u's-sahîh*. nşr. Muhammed Züheyr b. Nasr. 8 Cilt. b.y.: Dâru Tavki'n-Necât, 1422/2001.
- Bursevî, İsmail Hakkı. *Tefsîru Râhu'l-Beyân*. Beyrut: y.y.,1985.
- Câmi, Abdurrahman. *Nefehâtü'l-üns min hadârâti'l-Kudüs*. çev. Lâmiî Çelebi. İstanbul: 1995.
- Çakmak, Hacer. "Hz. Musa Bilge Kul Kıssasının Hikmet Boyutu ve Allah İnsan İlişkisi Açısından İçerdiği Mesajlar". *Akademik Araştırmalar Dergisi* 17/68 (2016), 47-78.
- Çalışkan, Necmettin. "Kehf Suresi Bağlamında Hz. Mûsâ ve Salih Kul (Hızır) ve Antakya'da Hızır İnançının Sosyo-Kültürel Etkileri". *Toplum Bilimleri* (Temmuz- Aralık, 2015), 243-262.
- Demircigil - Aksoy, Bayram - Soner. "Anlam ve Değer Açısından Kur'ân'da Hızır-Mûsâ Kıssasında Çocuğun Öldürülme Meselesi". *Marife* 21/1 (2021), 231-252. <http://doi.org/10.33420/marife.903003>
- Düzgün, Şaban Ali. "Mâtürîdî'de Bireysel Ahlaki Otonomi". *Gümüştane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/14 (2018), 1-10.
- Düzgün, Şaban Ali. "Mâtürîdî'nin Kur'ân Yorum Yöntemi". *Kelâm Araştırmaları* 10/1 (2012), 1-18.
- Düzgün, Şaban Ali. *Mâtürîdî Kayıp Aydınlanmanın İzinde*. Ankara: OTTO Yayınları, 2020.
- Ebû Dâvûd. *Sünen*. nşr. Kemâl Yûsuf el-Hût. Beyrut: y.y., 1409/1988.
- Esen, Muammer. "Matürîdî'nin Bilgi Kuramı ve Bu Bağlamda Onun Âlem, Allah ve Kader Konusundaki Görüşlerinin Kısa Bir Tahlili". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (2008), 45-56.
- Evgin, Abdulkadir. *Hadislerde Hızır-Gayb İlişkisi*. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2007.
- Evkuran, Mehmet. *İslam Kelâmında Zihniyetler Mâtürîdîlik, Eş'arîlik ve Seleflik Üzerine Tezler*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019.
- Gâli, Belkâsım. *Ebû Mansûr Mâtürîdî*. Tunus: Dâru't-Türki li'n-Neşr, 1989.
- Güler, İlhami. *Allah'ın Ahlaklığı Sorunu*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019.
- Güloğlu, Nazife Vildan. "Klasik Tefsir Hareketlerinin Mûsâ-Hızır Kıssası Bağlamında Mukayesesi". *Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1 (2021), 427-460. <https://doi.org/10.33931/abuifd.853127>
- Hâlidî, Abdulfettâh. *et-Tefsîr ve't-te'vil fi'l-Kur'ân*. Ürdün: Dâru'n-Nefâis, 1996.
- Hitti, K. *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*. çev. Salih Tuğ. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1980.
- Hub, Ramazan. *Hızır Aleyhisselam*. İstanbul: Kırk Kandil Yayınevi, 2013.
- İşıcık, Yusuf. *Kur'ân'ı Anlamada Temel Bir Problem Te'vil*. Konya: Esra Yayınları, 1997.
- İbn Manzur. *Lisanü'l-Arab*. Beyrut: Daru's-Sadr, 1990.
- İbn Teymiyye, Takiyüddin. "Zahir ve Bâtın İlmine Dair Bir Risâle". çev. Mustafa Öztürk, Ali Bolat. *Tasavvuf* 6 (2001), 265-302.
- İsfahânî, Râgıb. *el-Müfredât Kur'ân Kavramları Sözlüğü*. çev. Yusuf Türker. İstanbul: Pınar Yayınları, 2007.
- Kuşeyrî, Ebû'l-Kâsım Abdülkerim b. Hevâzin. *er-Risale*. haz. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1981.
- Kutlu, Sönmez. "Bilinen ve Bilinmeyen Yönleriyle İmam Mâtürîdî". *İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik*. 5-28. Ankara: OTTO Yayınları, 2011.
- Kutlu, Sönmez. "Mâtürîdî Akılcılığı ve Bunun Günümüz Sorunlarını Çözmeye Katkısı". *Büyük Türk Bilgini İmâm Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik*. ed. İlyas Çelebi. 549-575. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2012.
- Mağribî, İman bnt. Abdurrahmân Mahmûd. "Hz. Mûsâ ve Hızır (a.s.) Kıssası: İsrâiliyyât Rivâyetlerine Karşı Eleştirel Bir Yaklaşım", çev. Mustafa Şentürk, *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5 (2015), 173-208. <https://doi.org/10.18498/amaufd.26515>
- Makdisî, Ebû Abdullah Muhammed. *Ahsenü't-tekasim fi ma'rifeti'l-ekâlîm*. Leiden: Brill, 1906.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr. *Kitabü't-Tevhîd*. çev. Bekir Topaloğlu. İstanbul: İSAM Yayınları, 2014.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr. *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, çev. Bekir Topaloğlu. 17 Cilt. İstanbul: Ensar Yayınevi, 2015.

- Mâverdî, Ebü'l-Hasan Ali. *en-Nüket ve'l uyûn*. thk. Seyyid b. Abdülmaksud b. Abdurrahîm. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.
- Mavil, Kılıç Aslan. "Hızır-Mûsâ Kıssasında Kader -Çift Perspektifli Bir Bakış-". *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 5/8 (2016), 2496-2516.
- Mekkî, Ebû Tâlib. *Kütü'l-kulûb fî muâmeleti'l-Mahbûb*. Beyrût: Dâru Sâdir, 2007.
- Meral, Yasin. "Mûsâ-Hızır Kıssası ve Kıssasının Yahudi Kökeniyle İlgili İddialarının Değerlendirilmesi". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 55/2 (2014), 129-150. <https://doi.org/10.1501/ilhfak.0000001418>
- Öğük, Emine. "Kelâm İlminde Bilgi Anlayışının Oluşmasında Mâtürîdî'nin Rolü". *IV. Şeyh Şaban-ı Velî Sempozyumu (Hanefîlik-Mâtürîdîlik)*. ed. Cengiz Çuhadar. 171-191. Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi Yayınları, 2017.
- Önal, Recep. "Mâtürîdî'nin Hayatı, Eserleri ve Kelâm İlmi'ndeki Yeri". *Akademik İncelemeler Dergisi* 8/3 (2013), 325-360.
- Özcan, Hanifi. *Mâtürîdî'de Bilgi Problemi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015.
- Özdemir, Metin. "Mâtürîdî'nin Mu'tezilî Akılcılığa Yönelttiği Eleştirilerin Epistemolojik Temelleri". *Büyük Türk Bilgini İmâm Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik*. 215-229. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2012.
- Özdeş, Talip. "Maturidi'nin Te'vil Anlayışında Aklın Yeri". *Mâtürîdîlik*. ed. Sönmez Kutlu. 263-279. Ankara: Kitabiyat Yayınları, 2003.
- Özdeş, Talip. "Mâtürîdî ve Tefsir". *Doğu'dan Batı'ya Düşüncenin Serüveni Felsefe, Ahlâk ve Kelâmın Sen-tezi*. ed. Bayram Ali Çetinkaya. 145-167. İstanbul: İnsan Yayınları, 2015.
- Özdeş, Talip. *Mâtürîdî'nin Tefsir Anlayışı*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2003.
- Öztürk, Mustafa. "Salih Kul-Mûsâ Kıssası ve İslam Kültüründe Hızır Mitosu". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/15 (2003), 245-281.
- Rudolph, Ulrich. "Mâtürîdî'nin İlahî Hikmet Anlayışı". çev. Yunus Öztürk - Ersin Kabakçı. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/34 (Aralık 2018), 777-786. <https://doi.org/10.14395/hitit-ilahiyat.505159>
- Râzî, Ebû Abdullâh Muḥammed b. Ömer Faḥruddîn. *Mefâtiḥu'l-ğayb*. Beyrut: Dâru İḥyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1999.
- Sarıgül, Murat. "Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin Vahiy-İlham Anlayışı ve Hızır Kıssasının Tefsirine Yansımaları". *Temel İslam Bilimleri Araştırmaları* 1 (2019), 172-209.
- Semerkindî, Ebü'l-Leys. *Bahru'l-'ulûm*. b.y.: y.y., ts.
- Sülün, Murat. "İmam Mâtürîdî ve Te'vilâtü'l-Kur'ân Adlı Eseri -Genel Bir Bakış-". *Araştıran Sosyal Bilimler Enstitüsü İlmî Dergisi* 5-6 (2008), 59-74.
- Şahin, İskender. "Hz. Mûsâ Hızır Kıssası ile İlgili Âyetlerin Tasavvuf Âdâbı Çerçevesinde Yorumu Üzerine". *Tasavvur Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 8/1 (Haziran 2022), 215-249. <https://doi.org/10.47424/tasavvur.1082562>
- Şerif, M. M. *A History of Muslim Philosophy*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1963.
- Tûsî, Ebû Nasr Serrâc. *el-Lüma' -İslam Tasavvufu*. çev. H. Kamil Yılmaz. İstanbul: Altınoluk Yayınları, 1996.
- Uysal, Muhittin. "Tespit ve Yorum Bakımından Hızır'la (a.s.) İlgili Haberler". *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10 (2000), 337- 366.
- Zemaḥşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd. *el-Keşşâf an hakâiki gavâmizi't-tenzil*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-Arabiyye, 1988.